

הסדנה לבחינת יחסי מגזרים שונים בחברה עם מערכת הביטחון בישראל

סיכום דברי המשתתפים

גבי שפר ומאיר אלרן, עורכים

יוני 2013

הסדנה לבחינת יחסי מגזרים שונים בחברה עם מערכת הביטחון בישראל

סיכום דברי המשתתפים

גבי שפר ומאיר אלרן, עורכים

יחסי מגזרים בחברה עם מערכת הביטחון בישראל

סיכום דברי המשתתפים בסדנה (2010-2012)

דוח מיוחד

יוני 2013

גבי שפר ומאיר אלרן, עורכים

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES
INCORPORATING THE JAFFEE CENTER FOR STRATEGIC STUDIES
TEL AVIV UNIVERSITY
אוניברסיטת תל אביב

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ) **INSS**

המכון למחקרי ביטחון לאומי, המשלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם ב-2006.

מטרותיו של המכון למחקרי ביטחון לאומי הן שתיים: הראשונה - לבצע מחקר בסיסי, העומד במבחן אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר והעוסק בתחומי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית. השנייה - לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים הנמצאים - או אמורים להימצא - בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהל המטרה של המכון הוא דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת הקהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון בישראל ובעולם, והציבור המתעניין באשר הוא.

פרסום המזכר הזה מעיד שהוא נמצא ראוי לעיון הציבור. הדעות המובעות במזכר זה הן דעותיהם של המחברים לבדם, ואינן משקפות בהכרח את עמדות המרכז, נאמניו, או האישים והגופים התומכים בו.

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)
חיים לבנון 40
ת.ד. 39950
תל-אביב 61398

info@inss.org.il
<http://www.inss.org.il>

© 2013 כל הזכויות שמורות

הביא לדפוס: משה גרונדמן
עיצוב גרפי: מיכל סמורקובץ ויעל כיבר
עיצוב השער: יעל כפיר
המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב

תוכן העניינים

- 9 **הקדמה**
גבי שפר ומאיר אלרן
- 11 **יחסי חברה – צבא:**
הרקע התיאורטי והמתודולוגי
אייל בן ארי ועדנה לומסקי-פדר
- 15 **תפיסת אתגרים עתידיים בשדה הקרב בישראל,**
בארצות-הברית, בבריטניה ובשוודיה במבט השוואתי
מיטל עירן-יונה ובתיה בן הדור
- 19 **התרבות הארגונית בצה"ל והשלכותיה על יחסי מגדר**
בתוך משפחות המשרתים – נשים וגברים
מיטל עירן-יונה
- 21 **זכויות רוסיות במדים**
לריסה רמניק
- 27 **מרכזיות הצבא בתכנון מדיני-אסטרטגי ובהערכת**
מודיעין לאומית: הסברים מטריאליסטיים ותרבותיים
איתמר ריקובר
- 29 **חשיפת מערכת הביטחון למחירי שוק**
זלמן שיפר
- 35 **שירות משותף כמצמצם פערים חברתיים – האומנם?**
אלישבע רוסמן

- 41 **דת, פוליטיקה וצבא בישראל:**
האם צה"ל נתון בתהליכי הדתה?
ראובן גל, תמיר ליבל
- 49 **החזית האזרחית – המפגש בין הצבא לאוכלוסיות**
האזרחיות בנושא העורף
מאיר אלרן
- 53 **העורף האזרחי הישראלי – מה, מי**
ולאן מתקדמים?
איתמר יער
- 55 **תפיסות שונות של מלחמה בקרב**
מעצבי ההלכה היהודית במדינת ישראל בימינו
סטיוארט כהן
- 57 **שירות אזרחי של ערבים בישראל**
סמי סמוחה וזוהר לכטמן
- 61 **כיצד משפיע הרכבו חברתי של הצבא**
על הפיקוח עליו
יגיל לוי
- 67 **"הפיקוח האזרחי" במבחן הממד**
הטריטוריאלי של הביטחון בישראל –
מסגרת מושגית ביקורתית
עמירם אורן

הכותבים (לפי סדר הא"ב)

ד"ר עמירם אורן (גיאוגרף-חוקר בכיר)
מאיר אלרן (המכון למחקרי ביטחון לאומי)
פרופ' אייל בן ארי (האוניברסיטה העברית)
ד"ר בתיה בן הדור (ממד"ה)
ד"ר ראובן גל (מכללת כנרת),
איתמר יער (חוקר בכיר)
פרופ' סטיוארט כהן (אוניברסיטת בר-אילן)
פרופ' יגיל לוי (האוניברסיטה הפתוחה)
פרופ' עדנה לומסקי-פדר (האוניברסיטה העברית)
ד"ר תמיר ליבל (מכללת כנרת)
זוהר לכטמן (המכללה האקדמית מערב-הגליל)
פרופ' סמי סמוחה (אוניברסיטת חיפה),
ד"ר מיטל עירן יונה (ממד"ה)
ד"ר אלישבע רוסמן (אוניברסיטת בר-אילן)
ד"ר איתמר ריקובר (אוניברסיטת בר אילן)
פרופ' לריסה רמניק (אוניברסיטת בר-אילן)
ד"ר זלמן שיפר (כלכלן בכיר)
פרופ' גבי שפר (האוניברסיטה העברית והמכון למחקרי ביטחון לאומי)

הקדמה

גבי שפר ומאיר אלרן

המכון למחקרי ביטחון לאומי מקיים מאז שנת 2010 סדרה של מפגשים של חוקרים מהמכון ומחוצה לו, המנסים לבחון בצורה מעמיקה, במתודולוגיה מדעית ומקצועית, את הסוגיות התלויות ועומדות בשדה המורכב של יחסי מגזרים שונים בחברה עם מערכת הביטחון בישראל.

מטרת הסדנה היא להעשיר את השיח המחקרי בתחום חיוני זה, לבנות תשתית של ידע והבנות שתאפשר גיבוש של המלצות לפעולה בצה"ל ובממשלה, ולתרום במקביל גם לשיח הציבורי בקרב המתעניינים בנושאים אלה.

החל משנת 2013 חוברים יחדיו לצורך קידום הסדנה המכון למחקרי ביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, ומקיימים השנה את הסדנה, המתכנסת מדי חודש להצגת נושא מסוים ולליבונו בקבוצת המשתתפים.

הקובץ הנוכחי מסכם בצורה תמציתית את דברי המציגים בפגישות של הסדנה בשנים 2010-2012. הקוראים שיהיו מעוניינים בהרחבה, מתבקשים לפנות במישרין לדוברים או למזכירות המכון. הדברים המובאים בסיכומים אלה הם על דעת הדוברים, ואינם מבטאים בהכרח את דעת המכון למחקרי ביטחון לאומי.

בסדנה עסקנו ביחסי גומלין של המגזרים השונים בחברה עם צה"ל ועם מערכת הביטחון בישראל, למשל, הדתיים-הלאומיים, החרדים, הנשים והעולים מרוסיה. נדונו גם אשכולות של מגזרים שונים ביחסם לצבא ולמערכת הביטחון.

הדיונים עסקו במגזרים שונים ובמערכות היחסים שלהם עם מערכת הביטחון וצה"ל, ובמודעות של חברי המגזרים החברתיים להיותם מגזר של ממש. בהקשר זה נבדקו הזהות המגזרית, האינטרסים של היחידים ושל המגזר כולו, העוצמה החברתית והפוליטית של כל אחד מהמגזרים הללו ביחסיהם עם צה"ל ומערכת הביטחון, הקשרים בתוך המגזרים וגם ביניהם לבין עצמם, היבטים פורמליים ובלתי-פורמליים של ההתנהגות הקבוצתית, ההתנהגות הנורמטיבית ולא-נורמטיבית של שני הצדדים ביחסים ביניהם, השפה שבה הם משתמשים וכדומה (הנושאים מפורטים להלן).

יחסי חברה-צבא: הרקע התיאורטי והמתודולוגי

אייל בן ארי ועדנה לומסקי-פדר

קיימים שני ממדים של השוואה: 1 ישראל עם מדינות אחרות 2. בתוך ישראל – בין המגזרים השונים לבין עצמם.

נושא ניהול שונות נעשה מרכזי מאוד בכל המדינות הדמוקרטיות בעולם. בכל הצבאות במדינות אלה נתפסת השונות החברתית כבעיה ארגונית שיש לטפל בה. הנושאים שמעניינים את הצבאות המערביים הם: הנשים, גזע (שחורים-לבנים), קבוצות אתניות, קבוצות לשוניות או הנושא העדתי. הנקודה היא שאין כמעט השוואה בין המדיניות כלפי כל הקבוצות הללו בצבא.

המילה "מגזר" מטעה, כלומר, אנו מדברים על קבוצות חברתיות שמוגדרות כקבוצות המתויגות לפי תכונות מסוימות, למשל, נשים, הומואים, חרדים וכדומה. אנו נשאל מהם ההסדרים הפורמליים של הצבא (מהי מדיניות השיבוץ, למשל), ומהם הסדרים הלא-פורמליים (דבר שכמעט לא נחקר) לגבי הקבוצות הללו, והכוונה היא לטיפול בצרכים ובתביעות של הקבוצות. כאן צריכה להיות הבחנה ברורה מאוד מבחינת הצבא, בין קבוצות שהן מתויגות באופן מפורש לבין קבוצות שאינן מתויגות (למשל, לדעתנו, התמסדה בצבא מדיניות לא-פורמלית שונה כלפי אשכנזים ומזרחיים, אולם אף אחד אינו מדבר על כך. לדוגמה, בגלל הישגים השכלתיים – תחום המודיעין הוא "אשכנזי" מאוד. חשוב להדגיש כי הצורה שבה מטפל הצבא בקבוצות שונות היא תולדה של צורכי כוח-אדם של צה"ל מצד אחד, ומצד שני – של תחושת האיום של כל קבוצה על הצבא, או במילים פחות קיצוניות – איזה אתגר מציבה כל קבוצה בפני הצבא.

נקודת ההתחלה היא כי קיימת תפיסה רחבה מאוד בחברה הישראלית של דמות 'האזרח הישראלי השלם' – שהוא גבר יהודי ששירת בצבא. לפי הדימוי הזה מחלקים סטטוסים שונים והכרה בחברה הישראלית. התוצר הוא ההיררכיה החברתית שנבנית על בסיס הערכת המידה שבה כל קבוצה מתקרבת לדימוי זה של 'האזרח השלם' בישראל. לכן, למשל, דרוזים יהיו במקום נמוך יותר מהיהודים בהיררכיה זו, אבל

אם, לדוגמה, הם היו לוחמים בצבא, אז יש סיכוי שהם יעלו בסולם הסטטוס שלהם. הסולמות האלה אינם קבועים, אלא מהווים תפיסה רחבה שקיימת בחברה. בשלושים השנים האחרונות החלו קבוצות שונות להעמיד בסימן שאלה את ההגדרות הללו, כל אחת מכיוון אחר. למשל, נשים מעמידות בסימן שאלה את המרכזיות של גברים, הדרוזים והבדואים מעמידים בסימן שאלה את היהדות כקריטריון להיות 'הישראלי השלם', חרדים מעמידים בסימן שאלה את השירות הצבאי כקריטריון, וכן הלאה.

מדוע מהוות קבוצות אלה איום? הצבא נשען עדיין על שני בסיסים לצורך הלגיטימציה שלו מבחינה חברתית: 1. מענה לכל מיני איומים; 2. צבא העם – הצבא עדיין מתבסס על בנייה של לגיטימציה בכך שהוא בונה אינטגרציה של כל חלקי העם, וכדומה.

עוד נקודה אחת בקשר למחקר שלנו על מה שקורה בשטח מבחינת המדיניות הבלתי-פורמלית. דובר צה"ל אינו מאשר לפרסם את ממצאי המחקר, כי אחת הטענות שלו היא כי יש 'עובדי צווארון כחול' בצה"ל, שהמאפיין שלהם הוא מזרחיות. נראה שכל נושא שנוגע לאשכנזים ומזרחיים בצה"ל הוא רגיש ביותר.

הקבוצה הראשונה שנדבר עליה היא **מהגרים**, שהמאפיין שלהם הוא שילוב תומך. העולים מהווים אתגר בשני מובנים:

1. האם העולים מתאימים לצרכים המקצועיים של הצבא? בעיה זו הייתה רלוונטית בעיקר בשנות התשעים, כשהיו חיילים רבים שלא דיברו עברית, והיא עדיין קיימת כי מדי שנה עולים לארץ בסביבות 10-15 אלף איש שמיועדים לשרת בצה"ל.
2. מחויבותם של העולים למדינה ולצבא (בעיקר של יוצאי חבר-העמים) איננה מובנת מאליה. כתוצאה מכך הקים הצבא מגוון מסגרות מוסדיות (כמו כיתות שבהן לומדים עברית, כיתות וסמינרים על ההיסטוריה הישראלית, קורסים קדם-צבאיים ואפשרות לגיור בצבא).

יש לציין כי הצבא מכריז על גיוס עולים, אך בפועל הוא מגייס רק חלק מהם. כך, למשל, הצבא אינו מגייס נשים שעלו לארץ בגיל 17 ומעלה. כמו כן, כל עולה מעל גיל 29 מקבל פטור באופן אוטומטי. לצד המדיניות הפורמלית הזאת, ישנה גם מדיניות שאינה פורמלית. כך ישנו אישור, בעיקר ליוצאי חבר-העמים, לבטא את התרבות שלהם ברמה מקומית (לדבר ברוסית, לקבל עיתונים ברוסית וכו'). אך יש גבול ברור מאוד בין המדיניות הפורמלית והבלתי-פורמלית. ממחקר על חטיבת גבעתי וחיל התותחנים עולה כי אפשר לדבר רוסית כל עוד לא נמצאים בתחום המבצעי.

הקבוצה השנייה היא של **נשים**, וההגדרה של הטיפול בהן היא שילוב מאולץ. אמנם, משנות השבעים יש התרחבות הולכת וגדלה של תפקידים לנשים, אבל הפתיחה הארגונית הרצינית באה בעיקר בעקבות הלחץ של התנועה הפמיניסטית בכנסת,

ומאוחר יותר – דרך הפעולה של בג"צ. כיום ישנן נשים בקורס טיס, בקורס חובלים, נהגות רכב שדה וכדומה. בצבא קיימת עדיין בעיה, כי לא מספיק נשים מתנדבות לקורסים הייחודיים האלה. לכן, למשל, לקורס טיס מגייסים נשים רק פעם בשנה, כי המסקנה היא שצריכה להיות כמות מסוימת של נשים בקורס, שתהווה קבוצת תמיכה ביניהן.

כמו כן, קיימת בעיה רצינית נוספת בגיוס נשים, והיא הסטנדרט הכפול בכל היחידות הלוחמות. כלומר, אם בחור צעיר מתגייס ויש לו פרופיל קרבי, ניתן לשלוח אותו ליחידה קרבית בלי לשאול אותו האם הוא רוצה בכך או לא. לעומת זאת, נשים צריכות להתנדב ליחידה קרבית, כלומר, הצבא אינו שולח אותן באופן אוטומטי ליחידה קרבית מבלי שהתנדבו לעשות זאת. במילים אחרות, יש כאן מדיניות שונה עבור גברים ונשים בכל מה שקשור לשירות קרבי.

עוד נקודה אחת היא כי יש שונות בין יחידות בצה"ל שבהן המפקדים מוכנים לפתוח תפקידים באופן מעשי לנשים. לדוגמה, יש דיווחים על כך שלפני כניסת צה"ל ללבנון, קצינות לוחמות נשארו בישראל ולא הורשו להיכנס ללבנון. כל הדברים הללו מתרחשים בצורה בלתי-פורמלית. הרטוריקה של הביולוגיה של נשים עדיין מרכזית מאוד בצבא והן נתפסות כחלשות ופגיעות יותר, וזו ההצדקה לכך שחלק מהתפקידים סגורים בפניהן. עם זאת, הצבא פתח תפקידים עבור נשים במקומות שבהם הוא נמצא במצוקה של כוח-אדם.

הקבוצה השלישית היא של **המיעוטים הלאומיים** (דרוזים ובדואים). כאן אנו רואים את השילוב החלקי. עדיין קיימת רטוריקה של אוריינטליזם ארגוני. הבדואים הם גששים טובים מתוך ההנחה של הביולוגיה המיוחדת שלהם, כמישהו שקשור לאדמה. גם את האתיופים התחילו לשלב כיום בתור גששים בצה"ל, מתוך הנחה שהם באו מהמדבר ויש להם חוש ריח מפותח מאוד. ישנם הסדרים פורמליים שהוסדרו במשך השנים, כמו יחידות מיוחדות. למשל, גדוד הסיור המדברי שבו משרתים הבדואים. יש גם מיסוד ארגוני של קצינים מיוחדים שמטפלים במיעוטים הללו. יש לציין כי בשנים האחרונות ניתן להבחין בירידה ברצונם של הבדואים לשרת בצבא, ככל הנראה משום שלמרות השירות בצבא, הם נשארים עדיין אזרחים מסוג ב'.

לגבי ערבים – תלמידה בכפר בגליל עשתה עבודה סמינריונית בנושא, שלפיה מתייחסים בחשדנות לתושבים בכפר שמשרתים בצה"ל.

למרות כל הדברים הללו, הצבא מקפח את הקבוצות האלה בתוכו. למשל, נשאלת השאלה, מדוע יש שיעורים בעברית לחיילים עולים, ואין שיעורים כאלה לחיילים דרוזים? הדבר מבטא עמדה כללית יותר של המדינה כלפי המיעוטים הללו.

הקבוצה הרביעית היא של **הדתיים-הלאומיים**, שהמאפיין שלהם הוא שילוב מבוקר. לפי סקירת העיתונות, יש פאניקה מוסרית סביב הקבוצה הזאת בנוגע לשאלה,

למי הם ייענו בשעת מבחן – למפקדים או לרבנים. מה שחשוב לגבי קבוצה זו הוא שבהשוואה לקבוצות אחרות, העוצמה הפוליטית שלה מחוץ לצבא היא רבה מאוד. מדיניות השילוב הראוי היא בעצם סיפור הצלחה בלתי-רגיל של מגזר זה. כאן מדובר במדיניות רשמית שהצבא אימץ, בעקבות ההצדקה של קבוצה זו כאיכותית מאוד עבור הצבא. הטיעונים הם, למשל, שהם הולכים לקצונה, אינם עושים בעיות, הם הון אנושי קבוע וכדומה.

יש דבר אחד שהציבור החילוני לא תמיד מודע אליו, והוא שבמסגרת הקבוצה הזאת – חלק מהציבור רואה בגיוס לצבא ניסיון שעלול להיות בעייתי מבחינת החשיפה לחיים החילוניים. חלק מהחילילים האלה מדברים על השירות הצבאי כעל אפשרות לבחון את האמונה שלהם.

נקודה אחרונה נוגעת ל"השתלטות" של מפקדים דתיים על הצבא, ולדעתנו, היא אינה ריאלי. אנו שוכחים שהקהילה הזאת היא שמרנית מאוד, ויש קריאה בולטת מאוד לחזור אליה.

הקבוצה החמישית היא קבוצת ה**חרדים**. אצלם אנו רואים שילוב תוך כדי הדרה. בשיחות לא-רשמיות עם קציני כוח-אדם הם אומרים כי לצבא אין צורך בחרדים, מפני שהאיכות שלהם נמוכה מאוד.

קבוצה זו מציבה סכנה כפולה. האחת נוגעת להסדרים פורמליים שפוטרים את החרדים משירות צבאי, והדבר מעורר בעיה של חוסר שוויון עם קבוצות אחרות בחברה. הסכנה השנייה טמונה בצרכים המיוחדים של החרדים באורח החיים שלהם, ובצורך של הצבא להקים מערך מיוחד כדי לטפל בהם בצורה שונה לגמרי מכל שאר הקבוצות. הדוגמה ליחידה חרדית היא הגדוד 'נצח יהודה'. מי שמגיע לשם הם או חרדים-לאומיים (חרד"לים) או הנושרים למיניהם ("שבבניקים") מהקבוצה החרדית, שמעלים בעיות שונות מבחינת מוטיבציה, משמעת וכדומה במסגרת הצבא.

לסיכום, שתי נקודות. אחת, עצם הנוכחות של הקבוצות השונות הללו בצבא מהווה משאב עבור הצבא מבחינת הלגיטימציה שלו. ההבדלים העקרוניים בטיפול בקבוצות אלה בצבא נובעים מן העוצמה הפוליטית שלהם מחוץ לצבא, ומהיכולת לתרגם את העוצמה הזאת למדיניות בפועל.

נקודה שנייה היא האיום שהקבוצות האלה, או במילים עדינות יותר, האתגרים שקבוצות אלה מציבות בפני הצבא. חשוב להבין עד כמה הצבא הוא שחקן פעיל מאוד בשדה החברתי וביכולת שלו לנהל את הסביבה שלו בכל מה שקשור לקבוצות הללו.

תפיסת אתגרים עתידיים בשדה הקרב בישראל, בארצות-הברית, בבריטניה ובשוודיה במבט השוואתי

מיטל עירן-יונה ובתיה בן הדור

מחקר זה נעשה במסגרת ממד"ה – המרכז למדעי ההתנהגות בצה"ל, ובשיתוף פרופ' כריסטופר דנדקר מ-Kings College - London. מטרת המחקר הייתה לבחון במבט השוואתי את האתגרים שעימם יצטרכו להתמודד צבאות בשדה הקרב העתידי, הן ברמת המקרו והן ברמת המיקרו. המחקר התבסס על ראיונות עם אנשי צבא ועם חוקרים ממספר מדינות. הספרות בתחום מגלה כי סביבת הקרב עברה שינויים משמעותיים שעיצבו את פניה. חילקנו את השינויים לשישה תחומים מרכזיים: שינויים בפני המלחמה, ריבוי סוגי האיומים, התרחבות חשיבותו של העורף בעימותים בני-זמננו, התרחבות ומורכבות הלחימה בתווך האזרחי, התפתחויות טכנולוגיות בתחום הצבאי וגלובליזציה של פיקוח ושמירה על זכויות אדם. שינויים אלה מעצבים את פניהם של מדינות וצבאות בעידן המודרני, והם מהווים וקטור מרכזי בעימותים העתידיים. המחקר התבסס על תפיסות מומחים – אנשי צבא, פסיכולוגים וחוקרי צבא-חברה – לגבי הסוגיות שנוגעות לאופי העימותים בעתיד. המחקר נערך בארבע מדינות: ארצות-הברית, בריטניה, שוודיה וישראל. בוצעו 24 ראיונות עומק וקבוצת מיקוד שכללה שישה קצינים אמריקאיים. הראיונות התבססו על מתווה אחיד שתורגם לשפות שונות, וכלל שאלות שנגעו לאופי העימותים ולאיתגרים הביטחוניים בעתיד. כמו כן, נבדקו גורמי לחץ שישפיעו על חיילים לפני המשימה, במהלכה ואחריה. כריסטופר דנדקר ערך ראיונות בארצות-הברית, בבריטניה ובשוודיה, ואילו הראיונות בישראל נערכו על ידי צוות משותף של חוקרים. הראיונות עסקו בעיקר בחילות היבשה, ולא בחיל הים או בחיל האוויר. הראיונות בישראל היו מוגוונים יותר, כלומר, כללו קצינים בדרגות שונות, אנשי מדעי ההתנהגות ובריאות הנפש. הראיונות התבצעו בין יולי לאוקטובר 2009.

מגבלות המחקר כוללות מדגם מגוון פחות בארצות־הברית, בבריטניה ובשוודיה לעומת המדגם בישראל, מספר הראיונות היה שונה ממדינה למדינה ונתון למגבלות ולאילוצים מקומיים, והיקף הראיונות היה קטן יחסית. אנו רואות בו מחקר גישוש ראשוני, לקראת מהלך מחקר נרחב יותר שייערך בהמשך. חשוב לציין כי הצבאות שונים במאפייניהם ממדינה למדינה, כך שמדובר בפרספקטיבה נוספת להשוואה.

השאלות שהוצגו למרואיינים היו בשתי רמות: ברמת המקרו – לגבי אופיו של שדה הקרב העתידי, וברמת המיקרו – עסקו בהשפעת מאפייניו של שדה הקרב העתידי על הפרט – ובעיקר בבחינת גורמי הלחץ שעשויים להשפיע על חיילים ומפקדים בעתיד. הממצא הראשון מצביע על כך **שכל המרואיינים התקשו להעריך את מאפייני שדה הקרב העתידי**. הם נטו להתייחס לעתיד דרך אתגרי ההווה, והתקשו להבחין בין תקופות שונות (עתיד קרוב ורחוק). ההתבוננות בעתיד הייתה תוך התייחסות בעיקר להתפתחות טכנולוגית, לשינויים בעימותים ולתהליכי גלובליזציה. בהתבסס על ניתוח התוכן של הראיונות, עולה מרחב השדה כפי שהוא נתפס בעיני המרואיינים. מרחב זה כולל ארבעה גורמים עיקריים המעצבים את שדה הקרב העתידי. גורמים אלה קשורים זה לזה בקשר הדדי ומשפיעים זה על זה. כמו כן, הם נמצאים בזיקה להתמודדות הפרט עם המשימות הצבאיות והאתגרים המבצעיים בעתיד. הגורמים הם:

1. מאפייני העימותים הכוללים את מאפייני המשימה ומאפייני האיום.
2. גורמי טכנולוגיה ומידע, שבתוכם שינוי במאפייני אמצעי הלחימה וביכולות השליטה והבקרה, ושינוי בזרימת המידע אל שדה הקרב וממנו.
3. גורמי היחידה והפיקוד שכוללים סוגיות של מנהיגות ולכידות, המשפיעות ישירות על חוויית הפרט בשדה הקרב.
4. גורמים מקרו־חברתיים הכוללים את מצב העורף האזרחי, לגיטימציה פנימית ובינלאומית ותקשורת (אופן הסיקור המקומי והבינלאומי), המשפיעים על חוויית הפרט באופן עקיף.

המרואיינים הישראלים התייחסו למאפייני הקרב ולמשימה הצבאית בעתיד כדומים לאלה הקיימים כיום, ציינו כי אי־הוודאות תלך ותגדל, וכן ציינו את הקושי שילך ויגבר להשיג ניצחון בקרב בעימותים עתידיים. ההשתלטות על שטחים, למשל, בניגוד לעבר, אינה נתפסת כמטרה, אלא אמצעי בדרך למטרה.

גם נציגי צבאות זרים נטו להתייחס למאפייני העימות שקיימים בהווה כאלה שיתקיימו גם בעתיד, והדגישו את האתגרים של עימותי העתיד מבחינתם כשמירה על שלום, עזרה הומניטרית וכדומה. אמריקאים דיברו יותר על אתגרים של עימותים הכוללים לחימה בהשוואה לאירופים, אשר דיברו יותר על שמירת השלום. מאפייני

האויב היו ברורים למרואיינים הישראליים בהשוואה למרואיינים ממדינות אחרות, שראו אותם כעמומים וקשורים לאיום הטרור. לגבי התווך האזרחי – כל המרואיינים סבורים כי הלחימה בתווך האזרחי תגבר בעתיד. ישראלים נטו להתייחס לאזרחים כאל גורם מפריע בשדה הקרב, ואילו כוחות הקואליציה התייחסו לאזרחים כאלה שניתן להיעזר בהם וגם לסייע להם. באשר לגורמי הסביבה, יש גורמים רבים בסביבת הלחימה שתוארו כאלה שייצרו גם בעתיד דילמות ולחץ. בישראל, למשל, תוארו ההגנה על המתיישבים לצד ניהול מרקם חיים תקין ביהודה ובשומרון, שיתוף הפעולה של צה"ל עם הארגונים הבינלאומיים השוהים באזור יהודה ושומרון ועם כוחות הביטחון הפלסטיניים כאתגר מתמשך, שיפגוש את צה"ל גם בעתיד. אצל המרואיינים מצבאות ארצות-הברית ובריטניה, שיתוף הפעולה בין הצבאות (למשל בעיראק ובאפגניסטן) צוין כאתגר מרכזי גם בעתיד.

בנושאי טכנולוגיה ומידע צוין כי בעתיד, ככל שצה"ל יאמץ טכנולוגיות ופיתוחים טכנולוגיים חדשים והאוטומטיזציה בשדה הקרב תגבר, עלול החייל להידחק הצידה מחד גיסא, והמורכבות הפסיכולוגית של תפקידו תגדל, מאידך גיסא. המרואיינים הישראליים התייחסו גם לבעיות אתיות שונות הנובעות מהשימוש בטכנולוגיה חדשנית לצורך לחימה (פגיעה מרחוק כדוגמה). במדינות אחרות, התייחסות המרואיינים לדילמות אלו הייתה פחותה. בעיקר עלתה הסוגיה של התאמת הטכנולוגיה לשדה הקרב המודרני.

בקרב המרואיינים מהמדינות השונות הייתה הסכמה כללית ביחס לתפקידה הגובר של התקשורת בשדה הקרב העתידי. בישראל התייחסו לתקשורת כאל נטל, ואילו האחרים ראו בה דבר חיובי. מרואיינים ישראלים הביעו חשש מהשפעה גוברת בעתיד של התקשורת על הציבור ועל המדיניות בישראל. בארצות-הברית ובבריטניה, לעומת זאת, התקשורת נתפסה על ידי המרואיינים ככלי בעל עוצמה וככלי לחיזוק הלגיטימציה ללחימה. בישראל, החשש בהקשרי לגיטימציה הוא מאובדן לגיטימציה לישראל במגרש הבינלאומי, ולא חשש מאובדן לגיטימציה לצבא בחברה הישראלית. לעומת זאת, במדינות האחרות מתקיים עיסוק רב בלגיטימציה פנימית להמשך מעורבות הצבאות בעימותים שונים במדינות מרוחקות.

ביחס למנהיגות ופיקוד, המרואיינים הישראליים ציינו כי תפקיד של המפקד לא ישתנה, ואף יתרחב. במדינות אחרות נתפס המפקד באופן פחות רגשי ויותר מקצועי. לגבי העורף, בישראל התייחסו לעורף כאל גורם שחשיבותו בשדה הקרב העתידי תלך ותגבר, וקיימת ציפייה כי הצבא ידאג לביטחון אזרחי המדינה בעתיד. במדינות אחרות אופי העימותים שונה, ולכן אין כמעט חשש מפגיעה בעורף האזרחי, אם כי קיים חשש מסוים מאיום של טרור קיצוני על אזרחי המדינות הללו, כדוגמת הפיגועים בארצות-הברית ב-11 בספטמבר.

לסיכום, זהו מחקר גישוש ראשוני, המהווה בסיס למחקר משווה רחב יותר בעתיד. האתגרים שעומדים בפניו כיום צבאות המערב נראים לעתים, בעין ישראלית, רחוקים מאוד מהאתגרים שאליהם נדרש צה"ל בהווה ויידרש בעתיד. במדינות המרוחקות מרחק רב מגבולות ישראל, משימות של השכנת שלום ובניין אומה נתפסו גם על ידי המרואיינים במחקר זה כמשימות "דמיוניות" בהקשר הישראלי. ויחד עם זאת, ממחקר זה עולה בבירור כי ההשוואה למדינות האחרות, על אף השוני הניכר והברור ביניהן לבין ישראל, עשויה לתרום ולהאיר את המקרה הישראלי באור נוסף ושונה.

התרבות הארגונית בצה"ל והשלכותיה על יחסי מגדר בתוך משפחות המשרתים - נשים וגברים

מיטל עירן-יונה

היבטים של תרבות ארגונית ומגדר נחקרו לא-מעט בשני העשורים האחרונים, אולם ההפרדה - שעליה הצביעה קנטר (Kanter, 1977) בין המחקר והתיאוריה בתחום של עבודה ובתחום המשפחה - עדיין שרירה וקיימת. מחקר זה מבקש לתרום לתחום זה באמצעות בחינת האופן שבו משפיעים מאפיינים מסוימים של התרבות הארגונית בצה"ל כארגון עבודה וכמוסד חברתי, על חלוקת התפקידים המגדרית בתוך משפחות המשרתים בו בצבא הקבע, גברים ונשים כאחד.

בדברים אלה אבקש לעמוד על השפעת התרבות הארגונית של צה"ל, ובעיקר על תפיסת הצבא את מודל "המשפחה האידאלית" ואת תפקיד "המפקד האידאלי" - על יחסים מגדריים בתוך משפחות המשרתים בצבא הקבע ככלל, ובקרב משפחות הלוחמים בפרט. הנחת המוצא הייתה כי לא ניתן לחקור את הזירה הארגונית מבלי להביא בחשבון את בני ובנות הזוג של המשרתים בצבא, ובעיקר את רעיות המשרתים, אשר נוכחותן הפיזית והסימבולית מהווה חלק בלתי-נפרד מחיי הארגון.

הדברים מעוגנים בתיאוריות על שוק העבודה, ומתבססים בעיקר על הספרות העוסקת בנקודת המפגש בין מגדר לארגונים, על הדיון בסוגיית מודל "העובד האידאלי" והשלכותיו של מודל זה על הפרט, על המשפחה ועל המבנה החברתי-מגדרי.

על מנת לעמוד על "המודל המגייס" ביחסי צה"ל והמשפחה, בחנתי את הנחות היסוד ואת הציפיות שיש לצבא מהמשפחה, זו "האידאלית", הנשאפת, שהוא מניח את קיומה. טענתי כי הנחות היסוד הללו הן חלק מהנורמות הרווחות בתרבות הארגונית של צה"ל, והן נמצאות בבסיס "המודל המגייס" ביחסי צבא/משפחה. חשיפתן היוותה נקודת מוצא להבנת דפוס היחסים שהתקיים בין הצבא למשפחה, ולהבנת ההבדלים המגדריים בתרגום של הנחות וציפיות אלו במשפחות של גברים המשרתים בצה"ל, לעומת משפחותיהן של נשים המשרתות בו.

הממצאים מצביעים על עוצמתה של התרבות הארגונית בצבא, בהיבט של תובענותה ביחס לפרט ולמשפחתו ועיוורונה המגדרי. לצה"ל יש אמנם הנחות וציפיות שונות מעט ביחס לגברים ולנשים המשרתים בשורותיו, אך תובענותו הרבה מבנה בשני המקרים הסדרים משפחתיים וזוגיים שחורגים מהנורמה המקובלת בקרב משפחות ישראליות המקבילות במאפייניהן. אצל הגברים מייצרת תובענות זו מודל "מסורתי" של חלוקת תפקידים, המטיל את כל נטל עבודת המשפחה על האישה, ואילו אצל הנשים, אותה תובענות מייצרת מודל שוויוני יחסית של חלוקת תפקידים, המטיל על הגברים השתתפות שווה יותר בנטל "עבודת המשפחה". בעוד הציפיות מרעיית איש הקבע הן להתאים את עצמה למודל המעוגן במסורת היהודית של "אשת חַיִל", מצפים מבן־זוגה של אשת הקבע להתאים את עצמו לשינויים בתעסוקת הנשים ולמודל המתהווה של "הגבר החדש".

זכויות רוסיית במדים

לריסה רמניק

הנושא הנדון הוא קהילה של מהגרים וילדיהם, שעלתה לארץ משנות התשעים. 'דור אחד וחצי' של מהגרים הם בני-נוער שהגיעו לארץ בגילים בוגרים יותר. חלק מתהליך הקבורות שלהם התרחש בארץ המוצא, ואילו החלק השני של הקבורות התרחש בישראל, כך שהחוויה האישית שלהם מפוצלת מבחינת תרבות, שפה וכדומה. חלק מילדי המהגרים נולדו בישראל, ואנו קוראים להם 'דור שני של מהגרים'.

יש חשיבות להבדלים בין הגלים השונים של העולים מקרב הקהילה הרוסית בישראל. בעשרים השנים האחרונות הגיע גל גדול יותר של מהגרים, השונה מבחינת המבנה החברתי שלו. הוא החל בשנים 1989-1990 וכלל בעיקר יהודים שהתגוררו בערים הגדולות בברית-המועצות לשעבר. חשוב לציין כי המצב הכלכלי והחברתי של מהגרים אלה שונה ממצבם של יהודים שהגיעו מהפריפריה. יש חשיבות להבדלים בין יהודים אשכנזים לבין לא-אשכנזים (יהודים בוכרים, קווקזים, גרוזינים ועוד, שמהווים כ-15-20 אחוזים מכלל קהילת המהגרים, והם בעלי שפה, מקור אתני ותרבותי שונים מאוד). ישנו אחוז מסוים של עולים שאינם יהודים על פי ההלכה, אך זכאים לעלות לארץ לפי חוק השבות (כשליש מכלל קהילת העולים). כלומר, יש בקהילה זו רבדים שונים מאוד שהגיעו מרקע ותרבות שונים לגמרי.

הצבא מהווה נושא בעייתי מאוד עבור קהילה זו. העמדות של העולים כלפי שירות צבאי מושפעות מכמה גורמים, וביניהם העבר שלהם בברית-המועצות וגורמים תרבותיים שונים, ובעיקרה 'האינדיווידואליזם ההגנתי' – מונח שמתאר את היחסים בין אזרח למדינה בתקופה הקומוניסטית והפוסט-קומוניסטית בחברה טוטליטרית. כלומר, מדובר בדימוי של אדם שעושה הפרדה חדה מאוד בין התחום הממלכתי לבין התחום הפרטי (האינדיווידואלי). הוא חשדני מאוד כלפי המערכת והמדינה, והציפייה היא לניצול ולאפליה מצד הגורמים האלה, כלומר, הפרט רואה בהם גורמים עוינים שצריך להתגונן מפניהם. לכן, אין רצף אחיד בין הפרט והכלל, כמו שמקובל בישראל. העולים מברית-המועצות עושים הפרדה דיכוטומית בין שני התחומים האלה.

התפיסה של העולים ביחס לשירות צבאי היא תחושה של מס בלתי-נמנע שחייבים לשלם כדי להיות אזרח במדינת ישראל. כלומר, השירות אינו נתפס כגורם חיובי. גם החוויה הקשה של השירות הצבאי הסובייטי משפיעה על העמדה השלילית כלפי צה"ל. כל אם יהודיה בברית-המועצות עשתה הכול כדי להציל את בנה משירות בצבא הסובייטי, על ידי כניסה לתחום האקדמי, למשל. גם אם הם גיוסו אחרי הלימודים, הם שירתו בתור קצינים, ולפרק זמן קצר מאוד. כמו כן, ההורים סידרו אישורים רפואיים שהיו פוטרים משירות בצבא. לפעמים אפילו שלחו את בנם לאשפוז בבית חולים פסיכיאטרי. כלומר, ההורים השתמשו באמצעים מגוונים כדי להציל את בניהם משירות צבאי.

יש גם תופעה אחרת – מלחמת גבורה נגד הנאצים. דור הסבים אכן גאה בניצחון שלו במלחמת העולם השנייה ומדגיש אותו, גם כדי להראות שיהודים לא היו רק קורבנות, אלא גם גיבורים. אבל הדבר אינו משקף את השירות הכללי בצבא הסובייטי עד היום. כאמור, השירות בצבא נתפס על ידי ההורים כשלילי מאוד ולא רצוי. בגלים של הגיוסים במהלך שנות התשעים, העולים שהתגייסו לצבא הרגישו יותר שייכות למדינה, וכן תחושה של בית שצריך להגן עליו. רובם של העולים שאינם יהודים אף אינם נוצרים (הם חסרי דת). רק כ-5-10 אחוזים מכלל העולים שאינם יהודים (כ-300,000 אלף) הם נוצרים.

יש קשר הדוק מאוד בין ההורים לילדים בקהילה הרוסית. לכן, גם העמדה כלפי הצבא וגם תהליך השירות עצמו בקרב המתגייסים מושפעים מאוד מהקשר עם ההורים. ההבדל בין ההורים הרוסיים שעלו לארץ לבין ההורים הישראליים הוא בכך שלהורים הישראליים יש ניסיון בשירות צבאי, משום שהם עצמם שירתו בצה"ל. לכן הם מכירים את המוסד הזה מבפנים, ומתוך הידע והניסיון האישי הם מסייעים לילדיהם לגבש עמדה לגבי הסוג ואופי השירות שהם רוצים לעשות. לעומת זאת, להורים עולים אין כל ידע וניסיון ביחס לצה"ל, והצבא מצידו אינו דואג לספק להם את המידע הנחוץ הזה. מצד שני, גם קושי עם השפה אצל העולים משפיע על הניתוק בין ההורים העולים לבין הצבא, כי גם כשהבן שלהם מנסה להעביר להם את החוויה, הם אינם מסוגלים להבין את המושגים הצבאיים שהוא משתמש בהם. כלומר, אין מגע בין-דורי בנושאים אלה אצל העולים, כפי שהוא קיים אצל ילדי הארץ. הישראלי הממוצע מכיר בחשיבותו של השירות הצבאי לעתיד (מקצועות שצבא מעניק, קשרים חברתיים וכדומה). לעומת זאת, ההורים הרוסיים אינם תופסים את הצבא כמנגנון יעיל ושימושי לעתיד.

אוכלוסיית העולים מרוסיה מגוונת מאוד. אלה שעלו ב-1992-1993 עשו זאת מתוך מניעים ציוניים יותר. הם גם הצליחו יותר מבחינה כלכלית (ויש בכך מסר חשוב עבור הילדים). הם גם הפנימו טוב יותר את המסר של צבא כמנגנון שמסייע בקליטה

מהירה יותר ובלמידת שפה וגם כמנגנון מועיל לעתיד, לעומת העולים שהגיעו בגלים הבאים של העלייה. לכן, יותר בנים מבתים כאלה התגייסו לשירות קרבי (במחזורים הבאים הלך ופחת אחוז זה), וזאת לאור הנתונים על שיעור הילודה במשפחה רוסית, שמהווה 1.5% לעומת 3% בקרב הישראלים, כלומר, הסיכוי "לתרום" את הבן היחיד במשפחות של רוסים הוא נמוך יותר.

השירות הצבאי ברוסיה נתפס כסוג של עונש וכמנגנון אכזרי, והתחושה של ההורים היא שצריכים להימנע ממנו בכל מחיר. לאלה שהגיעו ארצה לפני שנות התשעים ושירתו בצבא אין קשר לגלים החדשים של העולים. כאמור, הורים עולים לא שירתו בצה"ל ולכן אין המשכיות בתוך משפחה מבחינת המסורת הצבאית. מעניין לציין שגם אלה שהגיעו בשנות התשעים או לפני כן לא המשיכו לתפקידים בכירים יותר בצבא, כלומר, לא חשבו על הצבא כעל מקום לפיתוח קריירה.

המנגנון שתורם לתופעה זו הוא העולים הרוסיים עצמם. כלומר, לא כולם מודעים לעובדה שלחייל מתגייס יש שליטה מסוימת באופי השירות שלו, כלומר, שהבן יכול לבחור מה הוא רוצה לעשות בצבא. במקרה שההורים אכן מודעים לעובדה זאת, השיקולים שלהם פרגמטיים לחלוטין. כלומר, בדרך כלל ההורים מתעקשים שהשירות יהיה קרוב לבית, וכתוצאה מכך, רובם של הבנים מתגייסים ליחידות שאינן פותחות בפניהם אופציות לקצונה. שיקולים אלה נובעים גם מבעיות כלכליות שההורים מתמודדים איתן. כלומר, הבן בוחר שירות שאינו קרבי או שירות קרוב לבית, כדי שתהיה לו הזדמנות לעבוד בסופי שבוע. יש גם כאלה שמעדיפים לצאת מהצבא דרך כלא צבאי (בדרך כלל קורה אצל קווקזים, בוכרים, וכדומה). אין נתונים סטטיסטיים על חיילים ממשפחות עולים מרוסיה מקבוצות מוצא שונות, שיושבים בכלא ומשתחררים לאחר מכן מצה"ל.

גורם נוסף מצד מההורים הוא דאגה לביטחון האישי של בנם. כלומר, הסיכון להיפגע במלחמה או במבצע כלשהו חייב להיות מינימלי עבור הבן מבחינתם, וכך ההורים דוחפים שוב את הבנים לשרת ביחידת עורף.

כשאנו מדברים על שירות בצה"ל, חייבים להתייחס גם לרקע שממנו מגיעים הבנים לצבא. כפי שנאמר קודם, יש הבדלים בין גלי עלייה שהגיעו לארץ בשנות התשעים לבין העולים שהגיעו בגלים מאוחרים יותר. כלומר, לאלה שנמצאים בארץ פחות שנים יש בעיה קשה יותר עם השפה, בעבודה, בהשתלבות בחברה וכדומה. כתוצאה ממצב כלכלי קשה הם בוחרים במקומות מגורים זולים יותר כמו אשדוד, אשקלון וכדומה. כך נוצרים ריכוזים גדולים של אוכלוסייה דוברת רוסית.

כמו כן, ניתן להבין את הבעיה של חוסר מוטיבציה לשרת בצה"ל על רקע של חוויה טראומטית קודמת. כלומר, ילדים שהגיעו לארץ מצאו את עצמם בסביבה עוינת בבית הספר (דחייה חברתית, קשיי שפה וכדומה). כתוצאה מכך נוצרה תחושה של

דחייה וחוסר הצלחה להיקלט בחברה הישראלית, ולכן גם חוסר מוטיבציה להיות חלק מהחברה הזאת. כתוצאה מכך, גם הצבא אינו נתפס כמקום להשתלבות בחברה. עוד הסבר לחוסר מוטיבציה הוא בכך שקיימת בקרב העולים גם תפיסה מסוימת של התרבות הרוסית כעליונה, ותפיסה של התרבות הישראלית כפרועה יותר. קיימת גם תחושה של "אחרות" בתוך הקהילה הרוסית, כלומר, העולים מרוסיה אינם רוצים להיות דומים לישראלים.

המחקר על העולים מרוסיה והצבא בארץ הוא דל מאוד, ואין מספיק נתונים בנושא. המחקר הקלאסי בנושא התפרסם בשנת 1983 על ידי זלי וקימברלינג, ועסק בגלי עלייה מוקדמים. עורכי המחקר טענו כי המיתוס של הצבא ככור היתוך הוא שגוי. לדבריהם, הצבא ממקם את העולים הרוסיים בתפקידים שוליים ומונע את המוביליות שלהם בתוכו. כתוצאה מכך, העולים האלה משתחררים ללא שינוי בתפיסה שלהם לגבי השתלבות בחברה הישראלית וכדומה.

מדוע אין לצבא אינטרס כלשהו לשלב בצורה טובה יותר את העולים בתוך המערכת הצבאית? הצבא רואה את עצמו יותר ויותר כמנגנון מקצועי שאינו אמור לתרום לנושא החברתי, לאינטגרציה, לחינוך וכדומה. לכן הוא משקיע פחות ופחות משאבים בתחומים אלה.

עוד נקודה – גם הנישואין בקרב העולים הם בדרך כלל בתוך הקהילה (גם אצל דור אחד וחצי וגם אצל דור שני). מעניין לציין שגם בקרב אשכנזים ומזרחיים, האחוזים דומים מאוד.

החוויה הצבאית עצמה – גם ההורים וגם הבנים נוקטים עמדה פסיבית מאוד כלפי הצבא, ואינם מנסים להשפיע על השירות עצמו. בדרך כלל, הצבא ממקם אותם ביחידות שוליות והם עצמם אינם מנסים לעבור ליחידה אחרת, אטרקטיבית יותר מבחינתם. הסבר אפשרי לכך הוא כי ההורים והבנים אינם מבינים את הדמוקרטיה הצבאית, ואינם יודעים איך להתמודד איתה.

ההבדלים בין המינים ביחס לצבא – במחקר של פרופ' איזיקוביץ' נמצא כי בנות מתייחסות לשירות צבאי באופן חיובי יותר בהשוואה לבנים, וזאת למרות ההתנגדות של ההורים ביחס לגיוס בנות לצבא. יותר מכך, נמצא כי במקרים רבים בנות מתייחסות בניגוד לרצון ההורים. הדבר קורה גם במשפחות קווקזיות ובוכריות, שהן מסורתיות מאוד מבחינת אורח החיים שלהן. נמצא כי בנות ממשפחות אלה מתייחסות לצבא כאל מנגנון לצמיחה אישית וכאפשרות לצאת מאורח החיים השמרני כל כך. כמו כן, בנות שהתגייסו ליחידות יוקרתיות יותר בצבא הפכו בהמשך לסטודנטיות. עוד נמצא כי התפיסה של בנות לגבי הצבא הייתה שלילית לפני הגיוס (כתוצאה מדחייה חברתית בבית הספר וחשש מאותה דחייה גם בצבא), אך התברר כי החוויה הצבאית הייתה דווקא חיובית עבורן גם מבחינת התפקיד שקיבלו, וגם מבחינת היחס החברתי

החיובי מצד הבנות הישראליות. לכן, החוויה החיובית הזאת של נשים (בניגוד לציפיות שליליות ביחס לצבא לפני הגיוס) היא הסיבה, כנראה, לדגש חיובי יותר של נשים ביחס לשירות שלהן.

אם השירות הצבאי לא היה שירות חובה, אזי היו מתגייסים רק אלה שרוצים לנצל את המנגנון הזה למטרות אישיות, כגון רכישת מקצוע. ייתכן שהקהל הרוסי היה מהווה מיעוט.

שחרור מצה"ל והשפעה של שירות צבאי על המשך של החיים האזרחיים – אצל האוכלוסייה הרוסית אין השפעה של ממש של החיים הצבאיים על החיים שאחרי הצבא. כלומר, מבחינתם הם השתחררו מהצבא וסגרו את הפרק הזה בחייהם. רק מעטים מהם שמרו על הקשרים עם חבריהם ביחידה. כמו כן, אין השפעה של השירות הצבאי על התחושה של נאמנות למדינה בקרב אוכלוסייה זו.

עוד דבר שחשוב לציין כאן הוא כי הם מכירים בכך שרכשו מיומנויות שעשויות להיות שימושיות לאחר השירות הצבאי (רבים מהם משרתים כחובשים, למשל). כמו כן, העולים שהיו בארץ שנים מועטות לפני הגיוס מכירים בעובדה ששיפרו את השפה שלהם והכירו טוב יותר את הישראלים.

לסיכום – שתי מסקנות עיקריות –

1. הצבא הוא הזדמנות שהוחמצה (לגבי רוב האוכלוסייה הרוסית) גם עקב אדישות הצבא לצרכיה של אוכלוסייה זו, וגם כתוצאה מפסיביות של החיילים עצמם, הנובעת מעמדתם השלילית הקודמת כלפי הצבא.
2. קונפליקט של "pool and push" – כלומר, הצבא מושך את החיילים האלה לשירות צבאי, ואילו ההורים אינם משחררים את הבנים באופן מוחלט לשירות, בשל סיבות שונות (כגון סיבות כלכליות). כתוצאה משני הכוחות, קיים קונפליקט אצל הבנים בין הצד המשפחתי לצד הצבאי. התוצאה היא בחירה בצד המשפחתי על חשבון הצד הצבאי.

מרכזיות הצבא בתכנון מדיני-אסטרטגי ובהערכת מודיעין לאומית: הסברים מטריאליסטיים ותרבותיים

איתמר ריקובר

עוד בראשית ימי מדינת ישראל הטיל ראש הממשלה הראשון, דוד בן-גוריון, על הדרג הצבאי אחריות ממלכתית רחבת-היקף, החורגת הרבה מעבר לתחומי ההתמחות הצבאית המקובלת במדינות דמוקרטיות. בניגוד למדינות אחרות בכלל ודמוקרטיה מערבית בפרט, אגף המודיעין בתחום הערכת המודיעין הלאומית ואגף התכנון בתחום התכנון המדיני-אסטרטגי נהנו לאורך השנים ממעמד של מקור בלעדי כמעט להערכות בתחום הביטחוני, עם זליגה לתחומים נוספים שאינם ביטחוניים באופן טהור.

מטרת המחקר היא בחינת הסיבות לדרך הקיימת של קביעת מדיניות בישראל בתחום הערכת המודיעין הלאומית והתכנון המדיני-אסטרטגי, שבה הדרג הצבאי מקבל משקל עודף על פני דרגי הערכה ותכנון שאינם צבאיים. במיוחד חשוב להצביע על ההסבר התרבותי בדמות התרבות האסטרטגית, שלא נדון עד כה בצורה מעמיקה בספרות בכל הנוגע לישראל.

במחקר נבדקו מספר מקרי בוחן: מלחמת העצמאות, מלחמת ששת הימים, האינתיפאדה הראשונה ומלחמת לבנון השנייה. המחוונים לבחינת מידת הדומיננטיות היו: מידת האיום הקיומי הנתפס, הדינמיקה הארגונית-ביורוקרטית והשפעת התרבות האסטרטגית הישראלית (הכוללת את מידת המיליטריזם בחברה הישראלית, סמלים ודימויים ופרקטיקה).

מבחינת רמת האיום הקיומי, ישנה חלוקה ברורה לשתי תקופות. בשני מקרי הבוחן הראשונים, מלחמת העצמאות ומלחמת ששת הימים, הייתה ישראל נתונה לאיום קיומי. בשני מקרי הבוחן האחרונים, האינתיפאדה ומלחמת לבנון השנייה, לא היה איום קיומי על ישראל. בכל המקרים פרט למלחמת העצמאות, הצבא הוא גוף ביורוקרטי-ארגוני בעל עוצמה רבה.

תרבותה האסטרטגית של ישראל עברה מספר שינויים מאז תקופת ראשית היישוב ועד מלחמת לבנון השנייה. מתקופת ראשית היישוב ועד סיומה של מלחמת העצמאות, המגמה הייתה מעבר מתרבות אסטרטגית פשרנית לתרבות אסטרטגית אקטיביסטית. מגמה זו ניכרת על פני שלושת המשתנים המרכזיים אותה (מיליטריזם, סמלים ודימויים ופרקטיקה). באינתיפאדה הראשונה ובמלחמת לבנון השנייה, המגמה של התרבות האסטרטגית הישראלית הופכת להיות פשרנית ופחות אקטיביסטית. אין בנאמר, כמובן, להוציא את ישראל מחברת המדינות האקטיביסטיות ולהופכה למדינה פשרנית ופציפיסטית, אך באופן **יחסי** לשנותיה הראשונות, יש היפוך מסוים במגמת האקטיביסטיות.

בשלושת מקרי הבוחן הראשונים, כל אחד משני ההסברים יכול לעמוד **בפני עצמו** וישנה הלימה מוחלטת בין תרבות אסטרטגית לבין הגורם המטריאליסטי – דבר המשפיע באופן ברור גם על מידת הדומיננטיות של הדרג הצבאי על פני דרגים אזרחיים. לעומת זאת, במלחמת לבנון השנייה לא היה איום קיומי, הדינמיקה הביורוקרטית־ארגונית הייתה משמעותית והתרבות האסטרטגית לא הייתה אקטיביסטית כבעבר, אך גם לא פשרנית. למרות זאת, הייתה לדרג הצבאי דומיננטיות על פני דרגי הערכה ותכנון שאינם צבאיים – מרכזיות הבולטת במיוחד לאור העובדה כי היו קיימים ארגונים אזרחיים שהוקמו למטרה זו (המרכז למחקר מדיניות של משרד החוץ, שב"כ, מוסד, המועצה לביטחון לאומי ועוד). ההסבר לדומיננטיות הדרג הצבאי נעוץ, אם כן, במקרה בוחן זה **בשילוב** בין שני המשתנים.

חשיפת מערכת הביטחון למחירי שוק

זלמן שיפר

What is a cynic? A man who knows the price of everything and the value of nothing.

Oscar Wilde

במדינות מודרניות מקובל שהשירותים שהממשלה מעניקה לאזרחיה נקנים או מיוצרים על ידיה באמצעות גורמי ייצור שהיא שוכרת בכסף, וממומנים באמצעות כספי מסים. זהו באופן כללי גם ההסדר הנהוג בישראל. אולם, המצב שונה לגבי הצריכה הביטחונית, שכרבע ממנה ממומן באמצעות הטלת חובת שירות, התנדבות או רגולציה. על רוב הצריכה הזאת לא ניתן פיצוי ברמה המקובלת במגזר האזרחי, ובחלקים האחרים של המגזר הביטחוני.

המצב שבו מערכת הביטחון אינה משלמת את מחיר השוק של גורמי הייצור שהיא מעסיקה בעייתי משתי בחינות:

1. הוא נותן לה תמריץ לשימוש יתר בגורם הייצור שהיא מקבלת בזול, תוך התעלמות מיכולתו לתרום לייצור האזרחי, ובכך מביא לניצול לא יעיל של כושר הייצור של המשק, כלומר, מקטין את סך הייצור האזרחי והביטחוני שניתן להגיע אליו.
2. הוא עלול לעורר תחושות של אי-צדק חלוקתי, וכנגזרת – לפגוע במוטיבציה לשירות ובתפקודו של מודל 'צבא העם', עם כל ההשלכות הערכיות והבטחוניות הנובעות מכך.

על רקע זה הועלו, ואף הופעלו, מאז תוכנית הייצוב, הצעות שונות שנועדו להעמיד את מערכת הביטחון בפני עלות השימוש האזרחי בגורמי הייצור שהיא מפעילה, או מחזיקה, ולהבטיח פיצוי נאות למשרתים.

בתחום שירות החובה הועלו שתי הצעות עיקריות:

- א. ועדת בן-בסט לקיצור שירות החובה בצה"ל (2006) המליצה לשלם "גמול התמדה" לחיילים שיידרשו לשרת עד ארבעה חודשים יותר מחבריהם, שישווה את כלל הכנסתם בחודשים אלה לשכר שהיו יכולים לקבל מחוץ לצבא. התוספת תהיה

אחידה לכל המשרתים ותשמור על ההפרשיות המצומצמת הקיימת בין התשלומים ללוחמים, תומכי לחימה וחיילים אחרים. הוועדה ראתה הצעה זו כאמצעי לפעול לשיפור הקצאת המקורות במשק, תוך התחשבות בביקוש הגבוה יותר של הצבא לחיילים בתחומים מסוימים. הוועדה היתה ערה לכך שהצעתה עלולה להיתפס כשלב בכיוון של אימוץ מודל הצבא השכיר, אך סברה שבשלב הנוכחי היא לא תביא לפגיעה במודל 'צבא העם'.

ב. ב-2008 קיבלה הכנסת בקריאה ראשונה הצעת חוק של עמיר פרץ לתשלום שכר בגובה שכר המינימום במשק לחיילי החובה, וב-2011 הודיע אהוד ברק (שר הביטחון דאז) שמשדרו עובד על תוכנית לשלם שכר כזה לחיילים בשנות שירותיהם השנייה והשלישית. נראה שהמוטיבציה העיקרית להצעה זו הייתה הרצון לפצות את החיילים על תרומתם למדינה.

תחום שירות המילואים מדגים את ההשפעה הפוטנציאלית של חשיפת מערכת הביטחון למחירי השוק. עד 1985 שולמו התשלומים למשרתי המילואים על ידי המוסד לביטוח לאומי; לצבא נקבעה קצובה של ימי מילואים, אך לא היה מחיר לחריגה ממנה. לאחר שנטל התשלום הועבר לצבא, חלה ירידה דרסטית בזימון אנשי המילואים (מ-10 מיליון ל-3 מיליון לשנה), וגברה הבררנות בזימונם. אף שפעלו גם גורמים אחרים, נראה שהירידה הושפעה מהטלת המחיר על מערכת הביטחון.

במשך הזמן מתקיים תהליך הדרגתי של שיפור תנאי התשלום לחיילי מילואים, תוך ניסיון להיענות לתביעות מהשטח גם בנושאים אחרים. הדברים מצאו ביטוי בדוח ועדת ברורמן מ-2004 ובחוק המילואים מ-2008.

תחום המקרקעין – גם בתחום זה לא הועמד הצבא באופן מסורתי בפני העלות האזרחית החלופית של המשאבים שבהם הוא משתמש (פרט לתשלומים חלקיים שנדרשו לארנונה ולאגרות פיתוח). עם זאת, המצב בתחום זה שונה מאשר בתחום כוח האדם, בין היתר – כיוון שהצבא בדרך כלל מחזיק בקרקע, והשאלה אינה באילו תנאים לגייסה, אלא האם ובאילו תנאים לשחרר אותה לשימוש אזרחי.

בשנת 1993 הושקה התוכנית לפינוי מחנות צה"ל ממרכזים עירוניים, שעיקרה היו: פינוי מחנות שניתן לקבל עבורם תמורה שתכסה את "עלות ההגירה" מתוכם, קרי, את עלויות הפינוי והכינון מחדש של המתקנים. נקבע שתהליך ההגירה ימומן על ידי מכירת הקרקעות למגזר הפרטי, כאשר מערכת הביטחון תקבל את עלות ההגירה בלבד ולא את סך תקבולי המכירה, ותהיה חופשית להשתמש בתוספת תקציבית זו לצרכיה השונים, ולאזן דווקא לביצוע כינון מחדש. קצב הביצוע של התוכנית היה איטי, ומאוחר יותר פנה צה"ל לתוכנית פינוי חלופית – העברת מחנות צה"ל לנגב. תוכנית זו אינה מבוססת על בדיקה פרטנית של מחנות בודדים, אלא מהווה תוכנית מקיפה של העתקת שורה רחבה של בסיסים ומתקנים.

גם לאחר השלמתה של תוכנית זו עדיין יישארו בידי מערכת הביטחון שטחים ניכרים, ונשאלת השאלה – מהו המנגנון שיבטיח כי מערכת הביטחון תפנים את ערכם האזרחי החלופי? התשובה בשלב זה היא המשך קיומה של התוכנית לפינוי מחנות צה"ל מאזורים עירוניים. בנוסף לכך הועלו שתי הצעות חלופיות:

א. העברת מעין בעלות על הקרקע לידי מערכת הביטחון, שתוכל לסחור בה במסגרת מגבלות התכנון (אקשטיין ופרלמן) הצעה זו אמנם מעמידה את הצבא ישירות בפני הערך האזרחי של הקרקע (ולא בפני עלות ההגירה), אך היא מחריפה את הביקורת על תוכנית פינוי המחנות, שלכאורה מעניקה לצה"ל רווחים מתוך נכסים שהועמדו לרשותו על מנת לדאוג לביטחון המדינה, ומערבת קציני צה"ל בפעילות נדל"נית.

ב. הטלת דמי שימוש בקרקע על מערכת הביטחון, עם תוספת תקציבית שבעתיד לא תהיה צמודה לדמי השימוש שייגבו בפועל (שיפר ואורן).

הערכה: ניתן לבחון את ההצעות השונות מתוך מספר נקודות מבט, המשתלבות

זו בזו:

1. יעילות הקצאת המקורות – חלק מההנחות בבסיס הטענה שחשיפת מערכת

הביטחון למחירי השוק תגביר את יעילות השימוש במקורות אינן קבילות באופן מלא: מחירי השוק אינם מבטאים באופן מלא את הערך האזרחי החלופי של מוצרים ושל גורמי ייצור שונים, בשל קיומם של מונופולים והשפעות חיכוניות שונות. כמו כן קיימות קשיחויות שונות בייצור האזרחי והביטחוני. למרות זאת, נראה שהחשיפה כשלעצמה יכולה לגרום להגברת יעילות נטו.

מטרידה יותר השאלה, האם מערכת הביטחון אמנם פועלת למקסם את הביטחון הלאומי באופן מושכל, ומהו הרכב ה"ביטחון" שהיא פועלת למקסמו. שאלה זו עולה על רקע החלטות שנויות במחלוקת, כמו צמצום אימוני המילואים בעקבות העברת נטל מימון המילואים למערכת הביטחון. השאלה מתעוררת גם ללא זיקה לשינוי מחירי התשומות הביטחוניות, ומעלה את הסוגיה של מידת החופש שממנו נהנית מערכת הביטחון בהקצאת משאביה, בניגוד למשרדים ממשלתיים אחרים. בהקשר זה יש לזכור שוועדת ברודט הביעה אי-אמון חלקי בהחלטות מערכת הביטחון, והמליצה לכפות עליה "עוגנים" של כמות אימונים, פיתוח, השקעה בצידוד וכדומה. בכל מקרה נשאלת השאלה, האם שינוי מחירים עלול להיות לרועץ במצב שבו מערכת הביטחון אינה פועלת נכונה, או שקביעת מחירים והתמודדות עם הביקורת על קבלת ההחלטות במערכת הביטחון הן סוגיות בלתי-יתוליות. ואם קביעת מחירים שאינם מייצגים את המחיר האמיתי למשק היא אמצעי להבטיח הקצאת משאבים נכונה – מדוע לעצור במשרתי החובה והמילואים? מדוע לא לסבסד גם את מחירי הציוד?

כמו כן, אם שינוי התמורה למשרתי החובה עלול לפגוע במודל 'צבא העם', ומודל זה משפיע על ההיצע של קבוצות אוכלוסייה שונות לשירות הצבאי, עלול להיווצר מצב שבו הגדלת היעילות במישור ההקצאה השולית תעלה בהפסד יעילות במישור אחר.

2. **צדק חלוקתי ואתיקה** – תשלום בגובה שכר המינימום מצמצם את ממדי האפליה בין משרתים ולא משרתים, אם כי האפקט עלול להיפגע במידה שהתשלום ייתפס כשוחק את הערך האזרחי של שירות החובה. מצד שני, הוא נותן לצבא תמריץ לשחרר מוקדם יותר חלק מהמשרתים, ולא ברור האם אלה שלא ישוחררו מוקדם יותר יראו בתשלום שכר המינימום פיצוי הוגן על כך.

שאלה דומה מתעוררת לגבי הצעת ועדת בן-בסט, אם כי היא מתייחסת רק לסוף השירות, והתשלום המוצע בתקופה זאת גבוה יותר. יש לציין שאף שהשיקול שהניע את הוועדה לא היה שיקול הצדק החלוקתי, היא הייתה ערה לנושא והציעה הצעות שונות שנועדו להגביר את השוויון בין המשרתים, ובכך גם לצמצם את הפגיעה האפשרית במודל 'צבא העם'.

בנושא הקרקע, יש כאמור יתרון אתי-ציבורי בולט להצעה להביא להפנמת הערך האזרחי של הקרקע על ידי מערכת הביטחון בדרך של הטלת דמי שימוש, ולא דרך תשלום למערכת הביטחון עבור שחרור הקרקע, או העברתה למעין בעלות שלה.

3. **נקודת המבט הפיסקלית** – המסים האמיתיים המוטלים על הציבור הם המקורות שהממשלה משתמשת בהם (ולא המס שהציבור משלם באופן שוטף), כיוון שבסופו של דבר הציבור יצטרך לשלם עבורם. עם זאת, יש חשיבות רבה לאופי המס ולדרך גבייתו.

שירות החובה הוא "מס גולגולת" שמוטל באופן סלקטיבי, וניתן להימנע ממנו. הנטל הנלווה אליו מושפע גם מהעובדה שהוא נתפס, לפחות על ידי חלק מהציבור, כאקט של הזדהות ומילוי חובה אזרחית ו/או לאומית. הגדלת התשלומים לחיילי חובה ומילואים, המהווה הקטנה של המס המוטל עליהם, או גביית דמי שימוש על הקרקע, יחייבו העלאת מסים נטו ממקורות אחרים, קיצוץ בהוצאות ממשלתיות אזרחיות או ביטחוניות אחרות או הגדלת החוב הממשלתי. לכל אלה יש מחיר או "עלות גבייה", שאינה בהכרח נמוכה מזו של המס על המשרתים.

מאחר שהדיון הציבורי מתמקד בדרך כלל בהוצאות התקציביות, הגדלת נתח הוצאות הממשלה הממומן במסגרת התקציב תוסיף לשקיפות, אך תחריף את מלחמות התקציב.

ההוצאה השנתית של העלאת התשלום לחיילי החובה לשכר המינימום מוערכת בכארבעה מיליארד ₪; אפשר להעריך שההצעה של ועדת בן-בסט תעלה כעשירית

מסכום זה. עם זאת, יוצר בשני המקרים רווח מסוים מצמצום שירות החובה. ההצעה להטיל דמי שימוש על הקרקע עשויה לעלות כמיליארד ₪ ברוטו, אך הרבה פחות נטו, כי חלק מהתשלומים עבור הקרקע יחזור לממשלה.

4. **השפעה על מודל 'צבא העם'** ההשפעה על מודל 'צבא העם' היא במידה מסוימת השתקפות של ההשפעות שנוכרו לעיל על הקצאת המקורות ועל הצדק החלוקתי. הגדלת התמורה למשרתי החובה הופכת כשלעצמה את השירות לאטרקטיבי יותר, אך עלולה לשחוק את ההילה הערכית שלו. ההשפעה נטו עשויה להיות שונה בין בני שכבות סוציו-אקונומיות שונות, ובכך להשפיע על הנכונות לשרת. ייקור השרות יניע את צה"ל לצמצם את צבא החובה, תוך הגברת הבררנות בגיוס ובאורך השירות. זהו ביטוי להקצאה יעילה יותר של מקורות במסגרת המוסדית הקיימת, אך הוא עלול לפגוע בכלליות השירות, ובכך לפגוע במסגרת הקיימת של מודל 'צבא העם'.

שירות משותף כמצמצם פערים חברתיים - האומנם?

אלישבע רוסמן

קרבס (2004) מתייחס לשאלה, האם צבא יכול לחנך עם. הוא מבקש להוכיח כי מבנה 'צבא העם' אינו מבטיח צמצום פערים חברתיים שונים. כלומר, הוא יוצא נגד ההנחה המקובלת בישראל, שהצבא יכול להיות סוכן של שינוי חברתי במובן זה. בדבריו הוא מתנגד לשלוש הנחות מקובלות בתחום זה:

1. צבא יכול לעצב זהות, כלומר, לצבא יש השפעה על עיצוב זהות של חיילים.
 2. שירות משותף של מגזרים שונים גורם לצמצום פערים חברתיים, ולפעמים עשוי אפילו למחוק אותם לחלוטין. כלומר, לפי החשיבה המקובלת כיום בישראל, שירות משותף גורם לאנשים להכיר זה את זה באופן מעמיק, ובכך מצמצם את הפערים ביניהם.
 3. שירות משנה את התפיסות לגבי העתיד. אם החיילים של היום הם המנהיגים של מחר, ואם הצבא מחנך אותם לדברים מסוימים, אזי חינוך זה ישפיע על עמדותיהם ותפיסותיהם, ובכך ישפיע על פני החברה בעתיד.
- על פי קרבס, הנחות אלה מוטעות. הוא מדגיש כי אין תשתית תיאורטית מתאימה לבדיקת ההנחות, ובמאמרו הוא מבקש לבנות תיאוריה כזאת.
- אם נבחן את רעיונותיו של קרבס על פי התנהלות המגזר הדתי-לאומי מול סוגיית שירות החובה, הרי הציונות הדתית טוענת כי קרבס טועה. הציונות הדתית מתייחסת לצה"ל כאל מעצב זהות של החיילים. כלומר, היא רואה בצה"ל מסגרת חילונית עם דפוסי פעולה ומערכת מושגים שונה משלה, המנסה להשפיע על בניה כאשר אלה משרתים בצבא. המגזר הדתי רואה בשירות הצבאי סיכון מסוים, במובן זה שייתכן מאוד כי צה"ל ישפיע על עיצוב זהותם של המתגייסים הדתיים, ויגרום להם לעזוב את הצוונות הדתית. מכאן שמגזר זה, לפחות בחלקו, רואה בשירות הצבאי מאבק על זהותם של חיילים הדתיים ממגזר זה.
- לעומת זאת, חלק מהציונות הדתית אינו רואה בשירות בצה"ל סיכון, אלא סיכוי. במילים אחרות, לא רק הצבא משפיע על החיילים, אלא גם החיילים משפיעים על

הצבא. מדובר על השפעה הדדית בין חיילים דתיים וחיילים חילוניים בצבא. מבחינה זו שירות צבאי נתפס כסיכוי וכדבר חיובי עבור הציונות הדתית. הציונות הדתית היא קבוצה של אזרחים ישראלים יהודיים, שמצד אחד מבקשים לממש את הזהות הדתית שלהם במובן רחב ביותר, ומצד שני – רוצים לחיות במדינה דמוקרטית-ליברלית.

בהתאם להנחות אלו בדבר השפעתו של צה"ל על עיצוב זהות חייליו, לציונות הדתית שני דפוסי פעולה עיקריים של הכנה לשירות צבאי, שמהווים ניסיון התמודדות עם הסיכון ועם הסיכוי. דפוס פעולה אחד הוא גיבוש זהות אישית לפני גיוס לצה"ל. התנהלות זו מבוססת על ההנחה שאם אדם מתגייס עם זהות מעוצבת, הסיכוי שיושפע מהצבא הוא נמוך יותר. לכן מנסה הציונות הדתית להכין את הצעירים לקראת המפגש עם הצבא, כך שהם יעברו אותו בהצלחה תוך שמירה על ערכים דתיים. עם זאת, קיימת מחלוקת בנושא אופן ההכנה. האם עיצוב זהות מתבטא בצורת הלימוד המסורתית והמקובלת (לימוד לפרק זמן משמעותי בישיבה), או שיש צורך בהכנה ממוקדת יותר, המכילה באופן נקודתי לדילמות שמציב השירות הצבאי כשלעצמו (למשל, הכנה הלכתית לגבי אוכל שהוכן בשבת, בעיות כשרות ועירוב וכן הלאה).

דפוס התמודדות שני קשור לשירות עצמו, והוא שליטה במפגש עם הצבא. בהקשר זה אנו מדברים על רצף שבקצה אחד שלו נמצא שירות הטרוגני לחלוטין (ביחידות שאין בהן מקום נפרד לציבור דתי), ומצד שני נמצא שירות הומוגני לחלוטין (ביחידות המיוחדות לדתיים, למשל שירות במחלקות בני-ישיבות). השירות ההטרוגני הוא מפגש מלא עם החברה הישראלית בצה"ל, לעומת השירות ההומוגני, שבו המגע עם כלל החברה הישראלית מוגבל.

כמו כן, קיימות אפשרויות נוספות של שירות צבאי, שנמצאות אף הן על הרצף, כמו למשל שירותם של חיילי ישיבות הסדר המשרתים בשריון, בתותחנים ובנ"מ. כאן המגע של החיילים הדתיים עם האוכלוסייה הכללית הוא מצומצם מאוד בתקופת ההכשרה, אולם אחרי סיומה הם משרתים יחד עם חיילים לא-דתיים במתכונת הטרוגנית לחלוטין. עם זאת, מדובר בתקופה קצרה למדי של שנה וחצי.

צריך להעיר כי תלמיד ישיבת הסדר שיש לו כושר גופני לקוי משרת בדרך כלל שירות הטרוגני מלא, כאשר שירותו הלא-קרבי כולל לרוב שירות עם חיילות. גם במקרה זה, אורך השירות הוא פחות משלוש שנים.

בשנים האחרונות נוצרו שתי תוכניות חדשות שמנסות למזער את ההפרדה בין החיילים הדתיים לבין האוכלוסייה הכללית בצה"ל. אחת מהן נוצרה בעקבות יוזמת האלוף אלעזר שטרן בעת היותו ראש אכ"א, שלפיה תלמיד ישיבת הסדר אינו מתגייס אוטומטית למחלקת בני-ישיבות (בני"ש) מופרדת, אלא קיימת אפשרות להתגייס

למחלקת בני"ש מפוזרת בתוך כלל הפלוגה. כלומר, בכל אחת מהמחלקות משרתים כ-12 חיילי הסדר, אך הם אינם נמצאים במחלקה נפרדת לחלוטין. תקופת השירות שלהם עדיין מקוצרת. עם זאת, מדובר על מפגש מלא עם חיילים אחרים. יש להעיר כי לא כל ישיבות ההסדר מסכימות לצורת שירות זו, ותלמידיהן מתגייסים למחלקת הסדר הומוגנית, כבעבר.

התוכנית השנייה היא תוכנית "שילובים", שבמסגרתה חיילים לומדים שנתיים בישיבה ומשרתים בצבא שנתיים, כלומר, מדובר במסגרת של ארבע שנים מול המסגרת המקובלת של ההסדר של חמש שנים, אולם השירות הפעיל עצמו ארוך יותר – שנתיים במקום שנה וחצי.

כאמור, מדובר בשתי מסגרות חדשות יחסית, ולכן קשה לבחון את השפעתן על החיילים, על הצבא ועל הקשר בין חיילים דתיים לבין חיילים לא-דתיים.

בצד ההטרוגני של הרצף ניתן לדבר על שירות הטרונגי למחצה. דוגמאות לשירות מסוג זה הן מכינות קדם-צבאיות תורניות, תלמידי השילוב של הקיבוץ הדתי וחברות הגרעינים של המדרשות לבנות. תוכנית הגרעינים של המדרשות לבנות היא תוכנית שבמסגרתה בנות דתיות מתגייסות בעיקר לתפקיד מש"קיות הוראה בצבא (אך לא רק). במסגרת זו, יש תקופת הכשרה שבה הן משרתות שירות הומוגני יחסית, אולם לאחר תקופת ההכשרה הן ממשיכות לשירות הטרונגי מלא ולא מקוצר. עם זאת, במהלך השירות קיימת מידה מסוימת של פיקוח על חיילות אלה. כך, למשל, הן אינן יכולות לשרת בכל בסיסי צה"ל, אלא רק בבסיסים מסוימים. כמו כן, בשל אופי תפקידן, הן משרתות בעיקר עם נשים (זאת גם אחת הסיבות לכך שהן מעוניינות לשרת בתפקיד זה בצבא), כך שיש כאן מידה מסוימת של הומוגניות, אם כי היא מגדרית ואינה דתית. גם תלמידי המכינות הקדם-צבאיות התורניות ותוכנית השילוב של הקיבוץ הדתי משרתים שירות שהוא הטרונגי בעיקרו: הם מתגייסים ישירות ליחידות הטרונגיות. ברם, לעיתים קורה כי חיילים אלה מוצאים את עצמם משרתים עם חיילים דתיים בני מסגרות הלימוד שלהם. זהו מצב שקורה לעיתים קרובות ביחידות חטיבתיות.

מהי השפעה של שני דפוסי ההתמודדות על התלמידים הדתיים? האם הם גורמים לצמצום פערים חברתיים בינם לבין האוכלוסייה הכללית בצה"ל? במסגרת מחקר לדוקטורט שעסק בנושא אחר, נערכו ראיונות עם תלמידי תוכניות לימוד שונות במשך השירות שלהם בצה"ל. אחת השאלות בחנה את הקשר של התלמידים האלה עם חבריהם החילוניים בזמן השירות, והתקבלו נתונים מעניינים לגבי בילויים משותפים ושמירה על קשר: אלה ששירתו שירות הטרונגי מלא ושירות הטרונגי למחצה התארחו יותר אצל חבריהם החילוניים, ולהפך, מאשר חיילים ששירתו שירות הומוגני (שכמעט לא ביקרו כלל אצל חברים חילוניים ואירחו חברים חילוניים באופן מועט מאוד). מהנתונים שנאספו אחרי שחיילים אלה השתחררו מצה"ל (שנה ושנתיים לאחר השחרור)

עולה כי אלה ששירתו בשירות הטרונגי מלא ובשירות הטרונגי למחצה שמרו על קשר עם חברים חילוניים שלהם גם תקופה ממושכת לאחר השחרור. התברר כי תלמידי ישיבות הסדר שמרו על קשר עם חבריהם החילוניים הרבה פחות. אלו שמרו על קשר בכל זאת עם חבריהם החילוניים היו בעיקר אלה ששירתו שירות הומוגני למחצה (שריון, תותחנים, נ"מ). תלמידי הסדר ששירתו שירות הומוגני מלא לא שמרו על קשר עם חברים חילוניים לאחר השחרור. נראה, אם כן, כי שירות משותף הביא ליצירת חברויות בתוך הצבא ולשמירה על קשר גם אחרי השחרור, לעומת זאת, שירות הומוגני אינו מוביל ליצירת חברויות כאלה ולשמירה על קשר גם אחרי הצבא.

כמובן, יש להביא בחשבון כי קיימים הבדלים ביכולת ליצור חברויות ולשמור עליהן לאורך זמן. ייתכן שחלק מההבדלים נעוצים ביכולות אנושיות ובכישורים חברתיים. כמו כן, קיימים גם הבדלים בין המינים בשמירה על קשר לאורך זמן. נשים נטו לשמור על קשר לאורך זמן בהשוואה לגברים. בנוסף, התברר כי רובם של תלמידי ישיבות הסדר טענו כי בתקופת השירות, הנושא העיקרי לשיחה עם חיילים אחרים לא־דתיים היה צבא ושירות צבאי, ואילו לאחר השחרור, נושא משותף זה נעלם. לדעתם, זו היתה אחת הסיבות להתרופפות הקשר אחרי השחרור.

בפילוט למחקר המשך – שהתמקד אך ורק בשמירה על קשר עם חברים מהשירות מספר שנים לאחר השחרור ובנכונות ליצור קשרים חברתיים עם בן מגזר אחר לאחר מכן – התברר כי הנתון החשוב ביותר שהצביע על נכונות כזו היה היותו של הנשאל מסורתי. מסורתיים נטו להיות פתוחים יותר לבני מגזרים אחרים, ללא קשר לשירותם הצבאי, יותר מאשר דתיים וחילוניים.

הנתונים שהוצגו כאן אינם בהכרח תומכים בתיאוריה של קרבס או סותרים אותה. חשוב יותר להתמקד בהשפעות ארוכות־טווח של הנושא. כלומר, האם שירות משותף ויצירת קשרים חברתיים בזמן השירות עם בני מגזרים אחרים גורמים ליצירת קשרים כאלה גם בעתיד – מה שיעיד על צמצום פערים חברתיים. במילים אחרות, האם הדבר יגרום לכך שבני הציונות הדתית ששירתו בצה"ל יהיו מוכנים יותר לחיים משותפים עם כלל הציבור? מהנתונים שנאספו מהמדגם המקורי עולה כי כל אלה שיצרו חברויות עם חיילים חילוניים בזמן השירות, נוטים גם היום (חמש־שש שנים אחרי השחרור) ליצור ולשמור על חברויות כאלה, ומבצעים יחד פעילויות משותפות שונות (טיולים, ביקורים הדדיים, בילויים משותפים וכדומה). לעומת זאת, התברר כי לתלמידי ישיבות הסדר אין כמעט חברים חילוניים.

מבדיקה מעמיקה יותר עלה כי יש הבדלים בין אנשים ממגזר זה בנוגע לסיכוי שיגיעו לשירות משותף עם חיילים שאינם דתיים. כלומר, מי שגדל במשפחה חרדית־לאומית בירושלים, למשל, הסיכוי שיגיע לשירות משותף הוא נמוך ביותר לעומת מי שגדל במשפחה בעלת השקפות ליברליות יותר מלכתחילה.

מהנתונים שנאספו בפיילוט למחקר ההמשך (סטודנטים דתיים, חילונים ומסורתיים במכללת אשקלון) עולה כי כל מחקר בנושא צריך להביא בחשבון קבוצה שלא עלתה במחקר המקורי - מסורתיים. הסטודנטים המסורתיים רגילים לעובדה שהם מהווים מיעוט בכלל החברה הישראלית, ולעובדה שפעמים רבות הם נמצאים עם אנשים ששונים מהם. מבחינה זו, הם טענו גם כי שירות צבאי לא השפיע על העמדה שלהם כלפי האחרים. ייתכן שהמפתח להבנת הנושא טמון דווקא בהבנת המגזר המסורתי.

דת, פוליטיקה וצבא בישראל: האם צה"ל נתון בתהליכי הדתה?

ראובן גלי, תמיר ליבל²

- ראובן גל** – פירוש המילה 'הדתה' הוא התגברות רכיבים דתיים בארגון. ישנם מספר נתונים שהובילו להתפתחות המחקר בנושא ההדתה בצה"ל:
1. קיימת עלייה משמעותית במספרם של חיילים וקצינים (כולל בכירים) חובשי כיפה בצה"ל – מעבר לשיעורם באוכלוסייה.
 2. בשנים האחרונות חלה התגברות של מתחים בין חילונים לדתיים בנוגע לפינוי יישובים בעקבות ההתנתקות מרצועת עזה (2005) (לעיתים קרובות, הנושא כרוך לא רק בסוגיות ביטחוניות, אלא גם בסוגיות פוליטיות ואידאולוגיות).
 3. מקרי סרבנות מעטים במהלך ההתנתקות ואחריה.
 4. קריאות של רבנים לסירוב פקודה במקרה של פינוי יישובים, והפגנת סרבנות של חיילים בעקבותיהן. לדוגמה, מקרה ידוע של סרבנות בקרב חיילי חטיבת כפיר.
 5. הרחבה ניכרת בתפקידים ובתחומי האחריות של הרב הצבאי הראשי (רבצ"ר).

הסקירה להלן מבוססת על טיוטת ספר (הנמצא כיום בשלבי עריכה) שייקרא "בין הכיפה לכומתה". הספר הוא פרויקט ממושך שכלל דיונים, יום עיון ופעילות מחקרית. שותפים לספר כעשרים מחברים, שמייצגים את קשת הדעות בנושא.

תמיר ליבל – נתונים על עלייה במספר ובהשפעה של חיילים וקצינים דתיים ביחידות שונות בצבא מייצגים רק צד אחד של תופעת ההדתה. צד שני הוא ההשפעה על האתוס ועל אופי הלחימה של צה"ל. כלומר, מדובר בתופעה רב-ממדית.

המשקל הגובר של השפעת הציונות הדתית בצה"ל והנוכחות של חיילים בני הציונות הדתית ביחידות קרביות ובקרב קצונות השדה מתרחשים על רקע שינויים רחבים יותר

1 מכון דן שומרון למחקר קשרי חברה, בטחון ושלוש, המכללה האקדמית כנרת
2 עמית מחקר, המכון ללימודי מלחמה ביוניברסיטי קולג' דבלין. בעת מתן ההרצאה היה עמית לגאסי הריטג' במכון כנרת למחקר קשרי חברה, בטחון ושלוש ע"ש רא"ל דן שומרון.

שהוזכרו בישיבות קודמות של הסדנה, דוגמת הירידה המתמשכת במספר המתגייסים לצה"ל והשתלבות נשים במקצועות לחימה.

שיעור הגיוס לצה"ל

(נחום, 2010)

שנתון	ממוצע גיוס (גברים+נשים) באחוזים	אחוז דחויי השירות במסגרת 'תורתו אמונתו' מכלל מחזור הגיוס	אחוז הגברים	אחוז הנשים
2002	64			
1991	74.2	11-10	74.2	56
1989	75	13	74.8	58.5
1988	76	9.8		
1987	76.9	8.5		

הערה: לגבי שנת 2002, מדובר בהערכה של ראש אכ"א, אבי זמיר, בנוגע למספר המתגייסים בהמשך, בקרב אלה שנולדו ב-2002.

הטבלה הבאה פורסמה בשנת 2010 ומתבססת על נתונים של אכ"א, שנעשו זמינים לציבור כחלק מהמאמץ לעודד את בתי הספר התיכוניים להעלות את המוטיבציה של תלמידים להתגייס לצה"ל.

אחוזי גיוס: חלוקה לערים

(נחום, 2010)

ערים	שיעורי גיוס באחוזים
מודיעין, מכבים ורעות	64.7
הוד־השרון	57.1
באר־שבע	52.1
תל־אביב	45.3
חיפה	50.0
ירושלים	34.0
מודיעין־עלית	13.4
בני־ברק	12.5

בתקופה זו, שבה חלו שינויים משמעותיים בירידה הכוללת של מספר המתגייסים ובהיענות הגוברת של צה"ל לשיבוץ ביחידות קרביות ולהעדפה האישית של המתגייסים,

חלה עלייה מקבילה ברמת המוטיבציה לגיוס בקרב הציונות הדתית (עליה ברמת המוטיבציה לגיוס, לשירות ביחידות קרביות, להשלמת גיוס החובה, ליציאה לקצונה וכדומה). העלייה ברמת המוטיבציה בקרב הציונות הדתית מביאה את צה"ל להשקיע יותר בהתאמת תנאי השירות לצרכיה של אוכלוסייה זו. קיימים גם נתונים על פריסה גיאוגרפית של מוטיבציה לשירות קרבי.

מוטיבציה לשירות קרבי: פריסה גיאוגרפית

(דורון, 2010; נחום, 2010)

אזור	שיעור המוטיבציה באחוזים
תל-אביב	31.3
יהודה ושומרון	45.8
קיבוצים ומושבים	58.0
פריפריה	39.0
הערים הגדולות	35.0

מתונים שנאספו במהלך הפרויקט עולה שגם המוטיבציה לשירות קבע וגם התנדבות לקצונה גבוהות בקרב בני הציונות הדתית, ביחס ליתר מגזרי האוכלוסייה. בשנים האחרונות מנסה התנועה הקיבוצית לעודד בני קיבוצים להתנדב לקצונה, ללא הצלחה יתרה. מוטיבציה גוברת של בני הציונות הדתית במהלך עשרים השנים האחרונות הביאה אותם גם ליחידות שבעבר היו יחידות חילוניות מובהקות. ב-2010 היה רוב של בני הציונות הדתית בקרב שדרת הפיקוד הקרבי ביחידת 'שלדג' של חיל האוויר, שבעבר הייתה חילונית באופייה. כמו כן, גם בשיטת 13 יש גידול במספר החיילים הדתיים.

קיימים גם נתונים על שיעור הלוחמים הדתיים בקרב בוגרי השלמת חי"ר (נתונים מביה"ס לקצינים, מתוך מאמר שפרסם אלוף-משנה ביחידה מובחרת בשנה שעברה).

שיעור הלוחמים הדתיים בקרב בוגרי השלמת חי"ר

סטיוארט כהן מדבר על ארבעה שינויים עיקריים שהתחוללו בשנים האחרונות בחברה הדתית ביחס לשירות הצבאי:

1. **השינוי הדמוגרפי** – העלייה במספרם – באופן יחסי ובאופן מוחלט – של בוגרי מוסדות החינוך הממלכתי-הדתית (הממ"ד) המשרתים ביחידות קרביות בכלל, ובקרב הקצונה בדרגי השדה בפרט. כהן סבור שהגידול במספר הקצינים ייעצר בדרך לדרגות הבכירות, בעטיים של אילוצים הנובעים מאורח החיים הדתי.
2. **שינוי מוסדי** – פיתוח וגידול מתמיד במספרם של מוסדות המכוונים את בוגרי החינוך הממלכתי-דתי לשירות צבאי: ישיבות ההסדר ובעיקר המכינות הקדם-צבאיות (קד"צ). קיימות מכינות קדם-צבאיות חילוניות ודתיות. דומה שלרוב, המכינות החילוניות קטנות במקצת מהדתיות. יש בהן נשים בשיעור של כ-40-50 אחוזים, שנוטות פחות לשירות קרבי. בוגרי מכינה קדם-צבאית דתית מתגייסים בשיעור גדול יותר לשירות קרבי ומתנדבים יותר לקצונה, בהשוואה לבוגרי מכינה קדם-צבאית חילונית.
3. **שינוי תרבותי** – "מהפכת תרבות" המדגישה התנהגויות דתיות (שפה, מונחים, וכדומה), וכן שינויים מבניים (במבנה ובתפקידי הרבנות הצבאית, "שבתות הווי", "השילוב הראוי" ועוד). כפי שצוין, העלייה בשיעורם של בני הציונות הדתית מניעה את צה"ל ליצור סביבה המתחשבת יותר באורח חייהם.
4. **מהפכה אינטלקטואלית** – עיסוק גובר של אנשי הלכה בנושאים צבאיים, דבר שלא קרה, כמעט, מאז חורבן הבית השני. שינויים אלה עשויים להסביר את העלייה במספר הלוחמים הדתיים שמסיימים את בה"ד¹.

בעשור האחרון יש גידול משמעותי במספר הקצינים בני הציונות הדתית בקרב קצונה בדרגי השדה. בשנת 2010, שישה מבין שמונת המפקדים הבכירים בחטיבת גולני היו חובשי כיפות (חמישה בדרגת סגן-אלוף ואלוף-משנה אחד). באותה שנה, ארבעה מבין שמונת המפקדים הבכירים בחטיבת כפיר היו חובשי כיפה, כמו גם שלושה בגבעתי. המשמעות היא שבשנים הקרובות צפויה להיות כניסה של מספר לא-מבוטל של קצינים בני הציונות הדתית לסגל הפיקוד הכללי.

לפני ההתנתקות היו חששות רציניים מאוד ביחס לאפשרות שחיילים וקצינים יסרבו פקודה. בפועל, מספר הסרבנים היה נמוך מאוד: 63 חיילים הועמדו למשפט צבאי על סירוב פקודה לגבי פינוי יישובי עזה ב-2005 (הרמטכ"ל, דן חלוץ ספט' 2005), 24 מהם נמנו עם תלמידי ישיבות ההסדר (שם). עוד כמאה חיילות וחיילים הכריזו על כוונתם לסרב, או סירבו בפועל להשתתף בפינוי אוכלוסייה במהלך ההתנתקות ("במחנה", 23 באוגוסט, 2005). מה שלא ידוע הוא, באיזה מידה הגיעו מפקדים להסדרים לא-פורמליים עם חיילים לגבי אי-השתתפות בפינוי יישובים (ס.כהן, אצל שפר וברק,

2010). ההתנתקות מראה כי לעלייה במספר החיילים והקצינים בני הציונות הדתית יש השפעה עקיפה על דפוסי הפעלה של כוח צבאי.

שינוי משמעותי לא־פחות היה בתפקידי הרבנות הצבאית בעשור האחרון. רוני קמינסקי מצין במאמרו כי חל שינוי במוקד הפעילות של הרבנות הצבאית החל מכהונתו של הרב ישראל וייס כרב הצבאי הראשי (2000–2006). בעבר עסקה הרבנות הצבאית במתן שירותי דת ובפעילות חינוכית־דתית. אולם, בתקופת כהונתו של הרב וייס היא החלה להתמקד בחיזוק רוח הלחימה של צה"ל. עיקר הפעילות בתחום נעשה במסגרת ענף "ערכי תורה ולחימה". בשנת 2001, בעקבות חשיפה של פעילות הענף בעיתון "הארץ", הוחלף שמו ל"תודעה יהודית". מחליפו של וייס, תא"ל הרב אביחי (אבי) רונצקי, החליט להרחיב את הפעילות בתחום התודעה היהודית כך שהיא חדרה למעשה לתחומי פעילותו של חיל החינוך. שינוי זה היה חלק מרפורמה ארגונית כוללת שזים במבנה הרבנות הצבאית. לפיכך ניתן לומר שתהליכי הדתה אינם מתבטאים רק בשינויים במספר או בדפוסי השירות של קבוצה זו או אחרת, אלא גם באתוס ובתרבות הארגונית של הצבא.

ראובן גל – מהי המשמעות של הנתונים שהוצגו?

ההיבט הראשון הוא היבט חברתי, כלומר, התפקיד של צה"ל ככור היתוך או כמסגרת מלכדת. לדעתו של פרופ' סטיוארט כהן, כתוצאה מתהליכים חברתיים הפך צה"ל מגורם מלכד עבור החברה הישראלית לגורם המדגיש הבדלים חברתיים, מגזריים ותרבותיים. הוא חושש שאם מגמות קיימות יתחזקו, עלול השירות הצבאי אף להפוך לגורם מקטב בין חילוניים ודתיים.

היבט שני הוא ההיבט החינוכי. הטענה היא כי למפקדים בצה"ל יש השפעה רבה על פקודיהם, מעבר למתן משימה או פקודה לחיילים, כלומר, יש להם השפעה חינוכית. לפיכך, ככל שיש שיעור גבוה של קצינים דתיים בצבא, השפעתם על חיילים עשויה להיות בעלת אופי של תפיסה ואידאולוגיה דתית. עבור חיילים דתיים הדבר מובן מאליו, אולם עבור חיילים חילוניים מדובר בחשיפה מאולצת. בכל מקרה, במקום מקורות השפעה הטרוגניים, תתפתח השפעה הומוגנית דתית.

עוד היבט קשור לנושא המגדרי. צה"ל פתח תפקידים רבים עבור נשים גם כלוחמות וגם כתומכות לחימה, אולם בעקבות "השילוב הראוי", לא ניתן לשלב נשים בתפקידים מסוימים בגלל ההתנגשות עם נוכחותם של אותם חיילים דתיים. כלומר, יש כאן התנגשות בין שתי מגמות.

לדעת פרופ' יגיל לוי וגב' יפעת סלע, תהליכי ההדתה הופכים את צה"ל לזירת מאבקים מגדריים בשני ממדים:

1. **בין-מגזרי** – הצבא מהווה זירה למאבק בין גורמים דתיים לבין גורמים ליברליים-פמיניסטיים באשר לאתוס, לפרקטיקות והלהסדרים החוקיים שיונהגו בו.
2. **פנים-מגזרי** – צה"ל מהווה זירה אחת מני רבות למאבק פנים דתי-לאומי בין גורמים שמרניים לליברליים-פמיניסטיים. בעבר היה מקובל שבנות הציונות הדתית ישרתו בשירות לאומי, ולא בשירות צבאי. בשנים האחרונות חלה ירידה במגמה זו, ויש עידוד של בנות אלה להתגייס לשירות צבאי מלא. האם הדתה היא תהליך שיהפוך את צה"ל באופן הדרגתי ל"צבא יהודי"? מכאן עולה השאלה, מה לגבי העובדה שהצבא הוא ממלכתי, כלומר, לצד הדתיים משרתים גם חילוניים, שלא לדבר על חיילים דרוזים, בדואים וערבים. היכן האוניברסליות שהצבא צריך להתאפיין בה?
- המסקנה היא כי בשנים האחרונות נוצר בצה"ל ואקום, במקום שקודם היה בו אתוס של קיבוצניקים ובני ההתיישבות העובדת, שהובילו בהתנדבות ובשירות ביחידות המובחרות של צה"ל. האוכלוסיה של הדתיים-לאומיים, עם תפיסת עולם ברורה מאוד ואידאולוגיה משלה – היא זו שבאה למלא את הואקום הזה. הבעיה שעומדת בפני צה"ל היא שתפיסה ערכית פנימית של צה"ל התרוקנה במידה מסוימת מתכניה, והיא מקבלת עתה מענה מכיוון דומיננטי אחד ולא מכיוונים אחרים, או מכיוון מרכזי נוסף. פתרונות אפשריים:
1. **פלורליזם יהודי** – שיתוף פעולה של צה"ל עם ארגוני 'יהדות כתרבות' יאפשר להציע חלופות של טקסים יהודיים-חילוניים, יגביר את השוויון הדתי בצה"ל ויצמצם את פעילות ההדתה של הרבנות הצבאית.
2. **צבא מקצועי** – אימוץ מודל של צבא מקצועי ינחיל אתוס של שירות א-פוליטי לקצינים וחיילים, ויצמצם את מעורבותו של צה"ל במשימות שאינן צבאיות. לפיכך, 'כוח המשיכה' שלו בתור זירה למאבקים חברתיים-פוליטיים יקטן.
3. **צבא דתי** – אימוץ אתוס של צה"ל ברוח 'צבא העם היהודי' יכול להוות דרך לפתרון הקונפליקט הנדון, אך זאת במחיר שינוי מהותי של האתוס הממלכתי של צה"ל ויחסי צבא-חברה.
- לגבי הנתונים: לדעתי, הגרף המציג את הנתונים של בה"ד 1 לגבי שיעור הלוחמים הדתיים בוגרי השלמת חי"ר משנת 1991 ועד 2008 ועובר מ-2% ל-32%, מצביע בכך על מגמה ברורה מאוד. כלומר, יש כאן תופעה שאי-אפשר להתעלם ממנה. לצערי, אין לנו נתונים מסודרים בנושא, אלא פוטנציאל של נתונים. אני מקבל את הטענה שצה"ל אינו מעוניין לפרסם את הנתונים במכוון. כשביקשתי בזמנו ליזום בדיקה של השאלה, מדוע סיכוייהם של אשכנזים לצאת לקצונה היו גבוהים פי שניים מסיכוייהם של מזרחיים, למרות אותם נתוני התאמה, הצבא מנע זאת. נושא ההדתה נראה כאחד מן הנושאים הללו שבהם הצבא מעדיף לא לגעת.

אם צה"ל היה צבא מקצועי ולא 'צבא העם', השאלה היא האם הוא היה מושפע פחות מהאתוס האידאולוגי של הדתה. התשובה שלי היא חיובית. צבא מקצועי אינו מקבל הוראות מרבנים ולא ממנהיגים אידאולוגים, הוא רק נותן הוראות. אני מסכים שמאחורי תופעה של הדתה יש גם תופעה של לאומיות, ולדעתי, יש עניין של תקופתיות בנושא זה. נושא זה התחיל להדאיג מאוד מייד אחרי רצח רבין, כשהסתבר שהרוצח ייצג קבוצה מסויימת בחברה, שבמקרה זה הייתה קבוצה דתית, והמוסד שממנו הוא בא, במקרה זה אוניברסיטת בר-אילן, קיבל על עצמו איזו שהיא אחריות מוסדית. כך היה גם אחרי הסכמי אוסלו וגם אחרי שורת מכתבי רבנים שדיברו על סרבנות ועל התנגדות. פעם שנייה קרה הדבר אחרי ההתנתקות. כלומר, הדאגה הייתה קשורה תמיד במצבי קיצון פוליטיים, ואולי גם תחזור בעתיד במצבים כאלה.

החזית האזרחית - המפגש בין הצבא לאוכלוסיות האזרחיות בנושא העורף

מאיר אלרן

מדובר בדיסציפלינה שהולכת ותופסת תאוצה בעולם האקדמי, הן בישראל והן במדינות מערביות אחרות.

אחת התיאוריות המובילות בתחום חקר ביטחון העורף טוענת כי לא משנה באיזה אסון מדובר (אסון שנגרם בידי אדם או אסון טבע), משום ששמונים אחוזים מהפטרונות נותנים מענה לכלל האיומים האפשריים. לכן, יש צורך להיערך לכל קשת האיומים הרלוונטיים, כאשר המענה אינו מול איום ספציפי, אלא מענה כולל. למעשה, זוהי התפיסה המקובלת כיום בעולם. לעומת זאת, בישראל, בין היתר בשל אופיה המיוחד, מושם הדגש על האיום הביטחוני בשני היבטיו, הקשורים זה בזה: טרור ונשק תלול-מסלול, כשיש זיקה בין השניים מבחינת הפגיעה באזרחים. האיומים הלא-ביטחוניים כמו אסונות טבע פוטנציאליים הם שוליים יחסית, הן מבחינת העיסוק התוכני בהם והן מבחינת ההיערכות המעשית לקראתם, גם אם חלה לאחרונה התקדמות-מה בעניין זה, ובמיוחד בתחום ההיערכות המוקדמת לרעידות אדמה.

התפיסה בישראל מתמקדת במתן מענה ביטחוני באופן מסורתי בידי צה"ל, שניתן לסכמו בסדר עדיפויות יורד. ראשית בהרתעה, ואם זו אינה פועלת - מענה צבאי התקפי וכיבוש שטח. מענה מסורתי זה מתורגם עתה גם לזירת הטרור וללחימה בעצימות נמוכה. לאחרונה ובהיסוס-מה התוסף בשנים האחרונות המענה בתחום ההגנה האקטיבית (מערכת טילים נגד רקטות וטילים). בהקשר זה חשוב לציין כי צה"ל התנגד תחילה לפרויקט, אולם ההנהגה האזרחית מילאה תפקיד חשוב באימוץ הפרויקט ובפיתוחו. לכן, ניתן לומר כי לאזרחים הייתה בהקשר זה השפעה על בניית תפיסת ההיערכות ומתן מענה לאיומים ביטחוניים. בעדיפות הנמוכה ביותר נמצא תחום ההגנה הפסיבית (מיגון, מיקלוט ומסכות אב"כ), כשישראל ככלל נמנעת מהשקעת משאבים משמעותיים בתחום זה של ההגנה, למרות חשיבותו.

ממד נוסף הוא חוסן קהילתי לצורך התאוששות ושקום. הנחת המוצא הרווחת היא כי ניתן לצמצם ולמנוע את הנזקים כתוצאה מאיום טרור ונשק תלול-מסלול בעיקר

באמצעים צבאיים. עם זאת, יש להביא בחשבון גם את ההיערכות בתחום החוסן, כמענה הולם ביום שאחרי. ניתן לומר כי אכן נעשים דברים בישראל כדי להיערך למצבי משבר, אולם הם מעטים יחסית להשקעות במישורים האחרים. צריך להגיע לאיזון יחסי מבחינת ההשקעות והמענה הכולל לאיומים. על אף התרומה המשמעותית של הצבא, יש צורך לפתח גם את המרכיבים ה"רכים" של היערכות החזית האזרחית. פיקוד העורף הוא גוף צבאי שנועד לשרת את החזית האזרחית, אך סובל מ"פיצול אישיות" בהיותו גוף צבאי מובהק שאמור לשרת בעיקר את האוכלוסייה האזרחית. יש בעיות בהגדרה של מקומו במערכת המגוונת של החזית האזרחית, המובילות לקשיים בתפקודו מול המערכות האזרחיות המובהקות הפועלות לצידו, ולמעשה בהובלתו, בחזית האזרחית.

מלחמת לבנון השנייה העלתה את נושא העורף למודעות הישראלית. כיום מוקדשת תשומת לב רבה לנושא ההגנתי כחלק מהתפקוד הצבאי – דבר שהוא בעל חשיבות רבה – שכן תפקודו והיערכותו של גוף צבאי מושלכים גם על התחומים האזרחיים. אולם, תפיסה זו אינה קוהרנטית במידה מספקת ולא נעשה די על מנת לחזק את החזית האזרחית בישראל.

סוגיה נוספת קשורה לאחריות ולסמכות. שום גוף בישראל אינו מוכן לקבל אחריות על נושא העורף, וזאת בשל שלוש סיבות עיקריות: קושי אובייקטיבי, איום רציני ועמדה צה"לית בעייתית בכל הקשור לחזית האזרחית. לא מקרה הוא שכל המערכת אינה פועלת על בסיס תכנון אסטרטגי אינטגרטיבי.

התוצאה היא שהפער בין האיום המתעצם לבין המענה הנבנה הולך ומתרחב עם הזמן, למרות הדברים שנעשים בישראל.

מה ניתן לעשות בעניין זה? יש צורך בקביעת מודל מוסכם של האחריות הכוללת להיערכות מקדימה ולניהול המערכה, יש צורך בתכנון רב-שנתי, בתוכנית עבודה ובתקציב מסומן לנושא העורף. כל אלה חייבים לשמש בסיס לתרגול שוטף של המערכת ולבניין הכוחות.

נושא החוסן הלאומי – הנחת היסוד היא שהמניעה וההגנה מול האיומים אינן הרמטיות. לא ניתן ליצור מערכות שיבטיחו כי לא תהיה פגיעה בחזית האזרחית, בין אם מדובר באסונות טבע, ובין אם מדובר במצבים חירום הנגרמים בידי אדם. לכן, יש צורך בבניית החוסן החברתי, שהוא יכולת ההתאוששות והשיקום שעומדות בבסיס ההתמודדות האזרחית עם אסונות שונים.

קיימת ספרות אקדמית רבה בתחום זה, שעוסקת בתיאוריות של בניית החוסן החברתי וההתמודדות הפסיכולוגית עם מצבי לחץ. נמצא כי הנושא החשוב ביותר, לצורך העצמת החוסן הוא המעורבות הקהילתית ותחושת האופטימיות בקרב הציבור,

הזדהות ואמון כלפי ההנהגה הפוליטית ומודעות אידאולוגית (אידאולוגיה דתית מגבירה את החוסן).

בישראל משקיעים יותר משאבים בנושא החוסן הלאומי בהשוואה למדינות אחרות בעולם, כולל ארצות-הברית. מצד שני, העשייה וההתקדמות בתחום זה מול הצרכים הייחודיים של ישראל הן מעטות ובעייתיות. חוסן קהילתי הוא משאב אסטרטגי חשוב, הן מבחינת המענה לאיום הטרור והן מבחינת המענה לאיום נשק תלול-מסלול. ניתן וצריך להעצים את החוסן החברתי בכל הארץ.

סיכום

המענה הקיים אינו מספיק. ההתייחסות המעשית לחוסן האזרחי נמוכה מדי ואינה תואמת את האיומים על העורף. החברה האזרחית צריכה להיות אקטיבית, חזקה ומודעת לנושא זה.

העורך האזרחי הישראלי - מה, מי ולאן מתקדמים?

איתמר יער

מושג תפיסת העורך בישראל התפתח תוך עליות וירידות. בתקופת מלחמת העצמאות היה המושג עדיין רדום. עם קום המדינה התגבשה גם ההכרה בחשיבות העורך. התפתחה התפיסה כי הצבא אמור לעסוק בחזית ובאויב החיצוני, ואילו תחום העורך חייב לעבור לטיפול אזרחי. בסוף שנות השמונים התפתח המושג "ביטחון הפנים". עד שנת 1991 המשיך הטיפול בנושאים האזרחיים לדעוך, כיוון שהדעה הרווחת הייתה כי אין לו שימוש. בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה, הוחלט שצריך לטפל בשני דברים: בהגנה מפני טילים ובפיקוד העורך כתחום נפרד. בשנות התשעים והאלפיים החל תהליך המיליטריזציה המודעת של נושא העורך, שעבר לטיפולו של צה"ל בהסכמת שני הצדדים - הצבאי והאזרחי. משנת 2004 עד 2007 הוגשה עבודת המועצה לביטחון לאומי על ביטחון הפנים, שהדגישה את החשיבות של הגדרת האחראים על נושא העורך. כמו כן היא הדגישה את חשיבותה של הקמת גוף מקצועי בראשות אותו שר שיהיה אחראי על העורך - "המטה הייעודי לשר". המלצה שלישית התייחסה למינוי שרים פוטנציאליים לתפקיד (מלבד שר הביטחון).

בשנת 2011 התחברו יחדיו שלושה דברים שעל פניהם אינם קשורים זה לזה, וכתוצאה מהם התקבלה החלטה: תחושה בקרב הציבור והממשלה כי צריך מישהו שיוביל את נושא העורך, קבלת ההחלטה למינוי שר, סדרת משברים לאומיים-ביטחוניים (חתרנות, אי-יציבות בסדר ציבורי, אסונות טבע, תאונות גדולות ועוד) ואתגרים המשפיעים על העורך (למשל, המרחב האלקטרו-מגנטי, צירי תנועה, כוח אדם לגיבוי הצבא, נושאים אזרחיים ועוד). הוקם משרד העורך האזרחי (הגנת העורך).

עקרונות במדיניות הציבורית:

1. העורך האזרחי הינו המערכת הציבורית.
2. הציבור והפרטים הם הלקוחות.
3. המציאות מתפתחת ומשתנה, לטוב ולרע.
4. לקוחות ואינטרסים שונים.

5. תמיד קיים ערוץ ניהולי/ציבורי, וערוץ מקצועי רגולטורי.
6. הסדרה מקדימה, עוקבת ומאוחרת.
7. התאמת הארגון, התהליכים, המדיניות והפעולות למציאות המשתנה, לשינויים הטכנולוגיים, התרבותיים והנורמטיביים, ללקחים מהצלחות וכישלונות ולתובנות המתפתחות.

השאלה הנכונה: מה נכון וניתן להשגה וליישום?

במרס 2011 הוחלט להקים ועדה ציבורית בלתי-תלויה, שאכן הוקמה. הנחות היסוד של הוועדה:

- האיזמים והאתגרים בעורף האזרחי הולכים ומתעצמים.
- מצבי משבר וחירום בעורף עלולים לנבוע מפעילויות ביטחוניות חיצוניות, מפעילות ביטחון פנים, מאסונות טבע או מתאונות.
- המאמץ הביטחוני להגנת העורף שונה באופיו מהמאמץ האזרחי להסדרה ולרציפות החיים בחירום.
- במיוחד במצבי משבר וחירום, זקוקה מערכת הביטחון למלוא הקשב לנושאי הביטחון.
- אחריות המשרדים, הרשויות המקומיות והגופים הביטחוניים והאזרחיים האחרים בשגרה תקפה גם בעת חירום, וביתר שאת.
- מתכונת הפעולה בשעת חירום תהיה דומה ככל הניתן למתכונת הפעולה ברגיעה.
- בעבר הוצע כי האחריות לעורף תוטל על המשרד לביטחון פנים, בדומה לביטחון הפנים שעליו הוא מופקד.
- האחריות לעורף הוטלה על ידי הממשלה ב-2007 על משרד הביטחון למשך חמש שנים.
- הממשלה החליטה בינואר 2011 על הקמת משרד ייעודי לעורף, שיעסוק בנושאי המטה הייעודי לעורף – רשות חירום לאומית (רח"ל). הצעת ייעוד הוועדה – תכנון, תיאום ובקרה של היערכות וניהול העורף האזרחי במדינת ישראל, לשם מתן מענה מערכתי מיטבי לצורכי המדינה ולאזרחיה במצבי משבר וחירום, במצבים הנובעים מאיזמים חיצוניים וממלחמה, בשעת אסונות טבע, מגפות ואסונות המוניים אחרים.

תפיסות שונות של מלחמה בקרב מעצבי ההלכה היהודית במדינת ישראל בימינו

סטיוארט כהן

לאחר כישלון מרד בר־כוכבא במאה השנייה לספירה, אימצו מחברי הספרות הרבנית גישה א־מלחמתית מובהקת. מלבד 'משנה תורה' של הרמב"ם (שהוא היוצא מן הכלל המעיד על הכלל), לא דנו הקבצים ההלכתיים הגדולים של ימי הביניים בכללי השימוש בכוח צבאי. לעומת זאת, בדורות האחרונים, מאז הקמת המדינה וצה"ל, הושקעו מאמצים אינטלקטואליים רבים בקרב מעצבי המחשבה וההלכה היהודית־אורתודוקסית בישראל, בניסיון למלא את החלל ולייצר קורפוס של 'הלכות צבא ומלחמה'.

מטרת הדברים כאן היא לסקור את מגוון אסטרטגיות הניתוח המאומצות על ידי מחברים שונים, בבואם להביע מה שנראה בעיניהם כ"דעת תורה" בנושא המלחמה ומשמעותה.

ניתן לזהות ארבע גישות מרכזיות:

1. **המלחמה כמצב 'שגרת'י** – גישה זו מבוססת על ההנחה כי בנושאים הקשורים למלחמה, ניתן ליישם מגוון כללים הלכתיים שפותחו במהלך הדורות בהקשרים אחרים. שיטה זו מקובלת ביותר בספרות ההלכתית, המרבה לחפש את המכנה המשותף בין מצבים מקבילים אך לא זהים, ועל ידי כך להצדיק יישום כללים שפותחו בהקשר אחד בסיטואציה אחרת.

שתי דוגמאות יובאו להדגמת אסטרטגיה זו. הראשונה היא 'העברת' דיני "רודף" מן התחום הפרטי והלא־צבאי לתחום הציבורי והצבאי; השנייה היא אימוץ הכלל ש"פיקוח נפש דוחה את השבת" – קביעה שבמקורות הראשוניים (משנה יומא, ח:א) לא התייחסה למצב מלחמתי כלל – כהצדקה לחילול שבת בצבא.

2. **המלחמה כמצב ייחודי** – שונה לגמרי היא הגישה המתייחסת למלחמה כאל מצב יחיד במינו, ולכן אירוע בעל מאפיינים הלכתיים יוצאי דופן. כשם שמצבי מלחמה מתירים – ולפי חלק מהפרשנים אף מחייבים – הרג והסתכנות עצמית, כך הם מאפשרים ביטול זמני של איסורים נוספים. ההיתר להילחם בשבת, לדוגמה,

אינו נובע משיקולי "פיקוח נפש" אלא מהתחשבות באופיו המיוחד של העימות המזויין. בגרסתה הקיצונית מספקת גישה זו מסד לראיית מלחמות ישראל לא כביטויים להגנה עצמית ("מלחמת מצווה"), אלא כמילוי חיוב הלכתי בעל תוקף עצמאי ("מצוות מלחמה").

3. **הפעלת מערכת של שיקולים "מטה-הלכתיים"** – מאז ימי התלמוד, העניקה הפסיקה ההלכתית המסורתית מעמד ייחודי לשיקולים כלליים החורגים מגבולות הנושא הספציפי העומד על הפרק. גישה זו באה לידי ביטוי, למשל, בהתייחסות ההלכתית ל"כבוד הבריות" במהלך דיונים על טיפול רפואי, ול"תיקון העולם" בעת הסדרת דיני ממונות או דיני משפחה.

שיקולים "מטה-הלכתיים" דומים משפיעים לעיתים על הפסיקה ההלכתית בנוגע להתנהגות אישית וציבורית בזמן מלחמה. כך למשל, שיקול של "בריאות הנפש" (מורל החיילים) מוכר כגורם היכול להשפיע על היחס המגיע לחייל ישראלי שבוי. בדומה לכך, במקרים רבים מובאים השיקולים של "קידוש השם" ו/או מניעת "חילול השם" כהסברים מטה-הלכתיים לפסקי דין בתחומי אתיקה צבאית שונים – החל מהטלת איסור על ביזה ולקיחת שלל, וכלה בהסדרת יחסים בין חיילים שומרי מצוות וחבריהם החילוניים בתוך היחידה הצבאית. המשותף לכל המקרים האלה הוא הכפפת ההלכה הצרופה (המתירה, למשל, לקיחת שלל והאוסרת על תשלום פדיון מוגזם עבור שבוי) לשיקול רחב יותר.

4. **אימוץ כללי פסיקה חוץ-הלכתיים** – הגישה הרביעית מכירה בכך שלהלכה המסורתית חסרים הכלים הדרושים על מנת לתת מענה לכל האתגרים העומדים בפני החייל המודרני. לפי גישה זו, תרגילים אינטלקטואליים – מבריקים ככל שיהיו – לא יוכלו כשלעצמם למלא את החלל שנוצר כתוצאה מאלפיים שנות אי-התייחסות לנושאים צבאיים. הפתרון המוצע על ידי הדוגלים בתפיסה זו הוא כי במקרים מסויימים יאמצו פוסקי ההלכה החלטות של מומחים צבאיים, גם כאלה שאינם יהודים.

גם לגישה זו קיימים תקדימים בעולם ההלכה. החידוש בימינו הוא בהיקף השימוש שנעשה בה, עד כדי ניסיון (אם כי, מהוסס) להכליל נורמות התנהגות בינלאומיות בתוך המסגרות ההלכתיות המחייבות את הלוחם היהודי. ההתמודדות בין ארבע גישות אלה לא הסתיימה. לאור הגידול שחל במספרי חובשי כיפות סרוגות המשרתים ביחידות קרביות ובתפקידי פיקוד, וכן בהרחבת ממדי הגורמים התורניים הזוכים לאחיזה בתרבות הכללית של צה"ל, נראה כי תוצאותיה של התמודדות זו עשויות להשפיע רבות על התנהגות הצבאית של מדינת ישראל בעתיד.

שירות אזרחי של ערבים בישראל

סמי סמוחה וזוהר לכטמן

סמי סמוחה

מטרת הדיון היא לאפיין את השירות האזרחי במדינת ישראל בכלל, ושירות אזרחי-ערבי בפרט. אחת המטרות של השירות האזרחי הכללי היא לחזק את הקשר בין המתנדב לבין הסביבה, הקהילה והמדינה, לצמצם פערים חברתיים, לסייע לשכבות נזקקות וכדומה. השירות האזרחי בישראל הוקם וממומן על ידי המדינה. על אף שמדובר בהתנדבות, חשוב להבחין בין השירות לבין ההתנדבות הרגילה, שכן מדובר בהתנדבות ב"משרה מלאה" במשך שנה לפחות. בסוף השירות מוענקים למתנדבים מענקים ומעמד של חייל משוחרר.

שירות אזרחי מכוון לקבוצות שונות, כמו בנות ובנים דתיים, בנים ובנות ממוצא ערבי ואלה שקיבלו פטור משירות סדיר.

שירות אזרחי בישראל הוא בגדר התנדבות ולא חובה, שמעניק הטבות שוות ערך לאלו של חיילים משוחררים.

יעדים של שירות אזרחי:

- על פי הספרות, שירות אזרחי תורם ליצירת סולידריות חברתית על ידי צמצום פערים חברתיים, וכן תורם לפיתוח עצמי וכדומה.
- בישראל משמש השירות האזרחי להסדרת היחסים בין קבוצת הרוב לבין קבוצות המיעוט.
- שירות אזרחי משמש ליצירת הנאמנות למדינה.
- שירות אזרחי משמש לפתרון בעיות הקשורות לשוק העבודה. הוא משמש להגברת ההשתתפות בשוק העבודה. הדבר נכון לגבי חרדים ונשים מוסלמיות בישראל. בנוסף, קיים פן מגדרי ברור מאוד בשירות האזרחי, כך שלמעשה, הנשים מהוות רוב מוחלט מכלל המתנדבים.

השירות האזרחי מנקודות מבט שונות מנקודת מבטם של המתנדבים – למשל, בנות מהמגזר הדתי-הלאומי מתנדבות לשירות אזרחי על מנת להפגין פטריוטיות ומחויבות למדינה ולקהילה. עם זאת, מבחינת החרדים, מדובר בהפרעה חמורה לאורח החיים שהם מנהלים, כיוון ששירות זה מבטל את לימוד התורה.

מנקודת מבטם של ערבים, מדובר בשאיפה להשיג הטבות ולהפגין תרומה למדינה. יש קבוצה נוספת של בנות דרוזיות, והקהילה הדרוזית תופסת את ההתנדבות לשירות אזרחי כפגיעה באורח החיים המסורתי שדרוזים מנהלים. עם זאת, יש לא מעט בנות דרוזיות שבכל זאת מתנדבות לשירות.

מנקודת מבטה של המדינה, בנות דתיות מסייעות בשירותי רווחה, וכן מדובר בחיזוק הנושא של דו-קיום יהודי-ערבי, צמצום פערים וסיוע והפגנת נאמנות, ואילו מבחינת בני חרדים מדובר בהפגנת השוויון בנשיאת הנטל והשתתפות בשוק העבודה.

שירות אזרחי ערבי

נושא השירות האזרחי הערבי הוא חדש יחסית. שירות זה פתוח גם לבנים וגם לבנות, אך בפועל הבנים מהווים רק 10 אחוזים מכלל הערבים בשירות האזרחי, בדומה למגזר הדתי-לאומי. בשנת 2012 היו 2400 מתנדבים ערבים לעומת 250 בשנים 2004-2005. הם מהווים כיום כ-16 אחוזים מכלל המתנדבים בשירות האזרחי בישראל. שירות זה נעשה בהתנדבות, אך יש כאן נקודה חשובה. רק מיעוט (כ-30-40 אחוזים) מצהיר כי חובה על ערבי להוכיח תרומה כלשהי למדינה. הדבר קורה בשל היעדר כפייה או ציפייה מצד המדינה ביחס למילוי חובה כלפי המדינה. מצד שני, על אף היעדר הציפייה, יהודים אכן מצפים מערבים למלא את חובתם ולהתנדב לשירות האזרחי. מבחינת המיעוט הערבי משמשת ההתנדבות לשירות האזרחי מפתח לכניסה לשוק העבודה, שכן לדעתם, הפגנת מילוי חובה אמורה להסיר את המחסום הקיים בפני הערבים בשוק העבודה.

הסיבות למספר כה גבוה של בנות ערביות בשירות הלאומי סיבה אחת טמונה באופי התפקידים המוצעים בשירות האזרחי. מדובר למעשה בתפקידים "נשיים" בשירותי חינוך ובריאות. סיבה שנייה טמונה בנושא התעסוקה, שכן, לעומת בנות ערביות שעליהן חל פיקוח חברתי חזק, יכולים בנים ערבים למצוא עבודה לאחר סיום הלמודים בבתי ספר תיכוניים. בנוסף, שואפות הבנות הערביות לדחות את מועד הנישואין באמצעות ההתנדבות לשירות האזרחי. זאת ועוד, קיימת התנגדות נחרצת מצד ההנהגה הערבית להתנדבות לשירות האזרחי, כיוון שהמנהיגים רואים בכך מכשיר בידי רשויות ישראליות להפלתם.

זוהר לכטמן

זוהר לכטמן הציגה נתונים מפורטים על אודות ממצאי המחקר. מנתוני המחקר הסתבר כי רוב הצעירים הערבים אינם יודעים על השירות האזרחי במידה מספקת. בנוסף, במהלך השנים 2007-2011 חלה ירידה בתמיכת הציבור הערבי בהתנדבות של צעירים ערבים לשירות האזרחי. נמצא כי יש משמעות רבה להתנגדות המשפחה וההנהגה הערבית להתנדבות לשירות האזרחי. הסיבות לירידה כוללות השפעת קמפיין ה'נגד' מבלי שמתבצע קמפיין 'בעד' השירות האזרחי, תפיסת הנאמנות תמורת קבלת זכויות והטבות מהמדינה וכדומה.

ממצא מעניין התקבל בשאלה על מוכנות להתנדב לשירות אזרחי, אם היא תהיה מנוהלת על ידי מנהיגות ערבית. התקבל שיעור גבוה פי שניים כמעט מאלה שמוכנים להתנדב לשירות אזרחי רגיל.

לגבי הסיבות להתנדבות, התקבלו שיעורי הסכמה גבוהים יחסית, כגון התנסויות חדשות, קידום השוויון (השוואת "תנאי המשחק") ונאמנות למדינה (שיעור נמוך יותר). הסיבות להתנגדות לשירות האזרחי טמונות בחשש כי השירות האזרחי יהפוך לשירות צבאי סדיר, חוסר האמון בשוויון וכדומה.

עלתה השאלה לגבי התרגום של השאלון והחברה הערבית. הדוברים ציינו כי התרגום היה ברור מאוד והנבדקים הבינו בפירוט על מה הם נשאלים.

מדגם המתנדבים הערבים בשירות האזרחי אינו מייצג את כלל הצעירים הערבים, לא מבחינת הגיל ולא מבחינת ההשכלה, שכן במדגם זה רוב הצעירים הם בעלי תעודת בגרות מלאה (70 אחוזים) וזאת בשונה מכלל אוכלוסיית הצעירים הערבים (40 אחוזים). אולם, אין מדובר באליטות של החברה הערבית.

אחת ההשלכות של הדבר היא יצירת פער חברתי בין אלה שהתנדבו לשירות האזרחי לבין אלה שלא התנדבו.

ההתנגדות לשירות האזרחי נובעת בעיקר מאי-אמון בסיסי במדינה, אולם הדבר החשוב הוא כי יש כאן מנוף לצמיחה עבור הקהילה הערבית. לסיכום, על אף ההתנגדות של מנהיגות ערבית, היא נכשלה במאמציה למנוע מצעירים ערבים להתנדב לשירות אזרחי, משום שהתופעה אכן קיימת. לגבי היחסים עם יהודים, אין מדובר בנקודת מפנה ביחסים, אלא אם כן תהיה פריצת דרך משמעותית.

כיצד משפיע הרכבו החברתי של הצבא על הפיקוח עליו

יגיל לוי

פיקוח אזרחי על הצבא נועד להבטיח את העליונות של המוסדות הפוליטיים על הצבא, ולוודא שהצבא פועל בהתאם למטרות שהמוסדות הפוליטיים מגבשים, כאשר גיבוש המטרות הללו ייעשה באופן אוטונומי, ללא השפעת יתר של הצבא. כל זה נעשה באותם תחומים שבהם יש לפעילויות הצבא השפעות פוליטיות: פריסתו המבצעית של הצבא, גיוס, חימוש, תקציב, הסדרים תרבותיים בתוך הצבא, אופן המינוי של קצונה בכירה ועוד.

קיים ויכוח היסטורי בספרות סוציולוגית בין סמואל הנטינגטון למוריס ג'נוביץ. הנטינגטון טען כי הצבא פועל על פי קוד האתיקה המקצועית, שבבסיסו עומדת אחריותו החברתית. לעומת זאת, ג'נוביץ העמיד במרכז את החשיבות של החברות האזרחי-החברתי של הצבא כדי להבטיח שהצבא יפעל כמי שמגן על הערכים של החברה הדמוקרטית. ויכוח זה מעורר בעיה מסוימת, כלומר, הדיון התיאורטי בעיקרו בנושא פיקוח על הצבא מתמקד במפגש שמתנהל בין הפוליטיקאים לבין האזרחים, אבל נותן משקל נמוך יותר למבנה העוצמה החברתי-הפוליטי שמכונן את המפגש הזה. הוא מניח כי הפיקוח על הצבא נגזר מיחסי עוצמה חיצוניים בין שחקני הממשל לבין מפקדי המערכת הצבאית, ויחסי העוצמה האלה משפיעים על התרבות הפוליטית. למודל הגיוס תפקיד חשוב בעיצובו של מבנה העוצמה. הוא משפיע במידה רבה על האפשרות של הגבלת יכולת האוטונומיה של מוסדות המדינה בהפעלת הצבא, כלומר, יש הסתברות מסוימת שתהיה מחאה בתוך הצבא. הטענה המקובלת כיום בספרות היא כי מנגנון של אכיפת גיוס על ידי המדינה מגביר את הסיכוי לסוג כזה של מחאה, ואילו מנגנון של גיוס באמצעות הסדרת שוק מקטין אותו. כל זאת מהסיבה שמודל אכיפה מבטיח ייצוג נכבד של הקבוצות החזקות בחברה (אליטות), שיש להן את היכולת לעורר מחאה. מודל של אכיפה על ידי מוסדות המדינה גם מגביר את מספר בעלי העניין בחברה בנעשה בצבא. כמו כן, הוא מביא לשורות הצבא את האנשים שאינם בהכרח מזדהים עם דרך צבאית, ועשויים להתנגד לה.

צורה אחרת שבה יש למודל הגיוס השפעה היא סיכוי להתערבותו של הצבא בפוליטיקה. מרגרט קיר טענה כי מודל גיוס חובה שבו רוב החברה מגויסת לתקופות קצרות הוא מודל שמקטין את ההסתברות לכך שהצבא יתערב בענייני המדינה. התחום השלישי הוא השאלה, כיצד משפיע המודל על הסבירות שייעשה שימוש התקפי על ידי הצבא. קיים ויכוח בספרות בתחום הסוציולוגיה הצבאית לגבי השאלה, איזה מודל גיוס (חובה או התנדבותי) מגביר את הסיכוי לכך שהצבא ייטול חלק בפעילות צבאית התקפית (פעולה התקפית נגד מדינה אחרת). טיעון אחד אומר כי גיוס חובה יוצר תשתית עמוקה יותר למיליטריזציה של החברה. מחקרים אמפיריים שונים בתחום מראים כי מדינות שמפעילות מדיניות גיוס חובה נוטות יותר לשימוש התקפי ביכולת הצבאית שלהן. טיעון אחר גורס כי גיוס חובה הוא זול יותר וקל יותר לפרוס אותו, ולכן הוא מגביר את הסיכוי לשימוש התקפי. טיעון שלישי עוסק באיכות ופועל לשני הכיוונים. כלומר, מצד אחד, גיוס חובה מבטיח שקבוצה איכותית ביותר תשרת בצבא, ומצד שני, הטענה היא כי לאליטות יש אמון רב יותר דווקא בצבא מקצועי. יש גם טיעון פוליטי שלפיו גיוס חובה מבטיח חלוקת נטל בחברה, וכך הוא מגביר את הסיכוי כי מתוך הצבא תצמח התנגדות לפעילות התקפית, מתוך הבנת המחיר של הפעולה. טיעון אחר עוסק במנהיגות, כלומר, מודל גיוס חובה מגביר את הסיכוי כי תהיה מנהיגות אזרחית שיש לה ניסיון צבאי. יש גם טיעון נגד שאומר כי מנהיגים עם עבר צבאי נוטים פחות לפעילות התקפית.

עם זאת, אין כמעט עיסוק בהרכב החברתי של הצבא. כמו כן, אין התייחסות לדפוסי פיקוח פורמליים פחות על הצבא. נקודת המוצא של החוקרים היא הנחת היסוד של הפיקוח האובייקטיבי שהנטינגטון דיבר עליו, כלומר, יש הפרדה ברורה בין הצבא לבין הפוליטיקה. ייתכן שהצבא מחובר בצורה כזו או אחרת למוסדות האזרחיים, אך אין כמעט התייחסות לאופן שבו רשתות חברתיות קטנות משפיעות על הצבא. כל זה הביא לעבודה בנושא הפיקוח החוץ-מוסדי על הצבא.

הפיקוח החוץ-מוסדי על הצבא במציאות הישראלית פועל במספר זירות פעולה, כמו זירה משפטית וציבורית. ההתמקדות כאן היא בתת-זירת הפיקוח הישיר, כלומר, בקבוצות שונות הפועלות במגוון שיטות: עתירה לבג"צ, פנייה לכנסת ופעילויות מחאה שונות. הן נכנסות בצורה כזו או אחרת לניהול המדינה ומנסות לפקח על מה שהצבא עושה, גם באמצעות פיקוח בזמן אמת (פיקוח אקטיבי), וגם באמצעות פיקוח פסיבי (תכנון של מחאה וכדומה).

תת-סוג של פיקוח ישיר הוא פיקוח פנימי. הוא מתקיים כשפעילות של הצבא מבוקרת מבפנים על ידי רשתות שונות, והוא יכול להיות אקטיבי או פסיבי. פיקוח פנימי אקטיבי הוא פעילות שמשפיעה על הצבא בזמן אמת, מזהה בעיה ומנסה לתקן אותה, גם באמצעות משא-ומתן עם הדרג הפוליטי, וגם באמצעות תקשורת וכדומה.

הוא כולל גם ניסיון להשפיע על החברים ביחידה כדי לפעול בצורה מסוימת. הפיקוח משמעותי במיוחד במצב שבו הפיקוח של היחידה (פיקוח מוסדי) חלש. תת־סוג אחר של פיקוח פנימי הוא פיקוח פנימי פסיבי, כלומר, ניסיון התערבות לאחר שפעולה התבצעה באמצעות תחקיר, תיעוד, העלאה של הנושא לסדר היום הפוליטי, מחאה וכדומה.

פיקוח פנימי אקטיבי

לפעמים יש לחיילים אפשרות למנוע מחבריהם לפעול על פי דפוסי השפעה בלתי־פורמליים. סוג אחר של פיקוח פנימי אקטיבי הוא הסרבנות האפורה. כלומר, חיילים מנהלים משא־ומתן עם המפקדים שלהם כדי להגיע להסכמה לא לבצע פעילות מסוימת שסותרת את ערכיהם האישיים והפוליטיים של החיילים, והמפקדים מקבלים זאת בהסכמה שקטה. סרבנות סלקטיבית היא דפוס פעולה שבו חיילים דורשים הימנעות מפעולה מסוימת. שני הסוגים האלה הופיעו בתקופה של מלחמת לבנון הראשונה והדאיגו את הפיקוד הבכיר. הם הופיעו גם במהלך האינתיפאדה הראשונה. כמו כן, הקריאה לסרבנות הופיעה גם במהלך ההתנתקות. עוד דוגמה לסרבנות הייתה כאשר חיילים סירבו להשתתף בפעילות בעקבות "נוהל החזרה חמה" בגבול עם מצרים, שבו נדרשו להחזיר בכוח את המסתננים למצרים וסירבו לעשות זאת.

פיקוח פנימי אקטיבי בשנים האחרונות בא בעיקר מחיילים דתיים שמציבים דרישות במסגרת תפקידים שהם ממלאים, ויש לכל אלה השפעות פוליטיות ואחרות. כך, לדוגמה, הצבא שיתף פעולה עם הקמת המאחזים הלא־חוקיים בגדה המערבית בצורה בלתי־פורמלית. עוד דוגמה היא דפוסי המחאה של חיילים בחטיבת כפיר בשנים האחרונות. דוגמה אחרת למשא־ומתן בלתי־פורמלי הייתה האופן שבו הצבא פרס את יחידותיו בתקופת פינוי התנחלויות בגוש קטיף. כלומר, יחידות מסוימות הורחקו מהמעגל הפנימי. כך, גדוד 'נצח יהודה' והנח"ל החרדי, שהיה חשש למקרי סרבנות רבים בהם, מלכתחילה לא השתתפו במשימה.

פיקוח פנימי פסיבי

הדוגמה לפיקוח פנימי פסיבי היא ארגון "שוברים שתיקה" שהוקם ב־2004, ואסף עדויות על שירות בשטחים ועל הפעילויות האלימות והלא־אתיות של חיילי צה"ל מאז אינתיפאדת אל־אקצה. הדבר המעניין בסיפורים אלה היה שאיש מאלה שסיפרו עליהם לא עשה דבר כדי לעצור את המעשים. מהעדויות עולה כי הייתה 'מסה קריטית' שהסכימה לבצע את אותם מעשים, וכן תחושת בדידות של אותם חיילים שהרגישו לא נוח עם המעשים. כמו כן, הם סיפרו על לחץ קבוצתי שלא להפר את הלכידות בתוך הקבוצה.

במעמד בינוני חילוני, בעיקר עירוני, חל מעבר מפיקוח פנימי אקטיבי לפסיבי, בעוד קבוצות אחרות, בעיקר דתיות, עוברות מפיקוח פנימי פסיבי לאקטיבי. הסיבה לכך היא שינויים בהרכב החברתי של הצבא, כלומר, יוצאי מעמד בינוני חילוני צמצמו את נוכחותם בצבא מסיבות שונות. הדבר יצר ואקום שאפשר לקבוצות אחרות להיכנס למקומם, בראש ובראשונה לחובשי כיפות סרוגות וליוצאי ברית-המועצות לשעבר, וכן למזרחיים מהפריפריה, לדרוזים וגם לנשים. משמעות השינוי הזה מבחינת מרכז-שמאל היא הפחתה של מסה קריטית של חיילים שנוטים לגלות רגישות ומניעתם מפיקוח פנימי אקטיבי. אין כאן טענה לקשר בין המוצא האתנו-לאומי של החייל לבין רגישותו לגבי מעשים אלימים, אבל חיילים מקבוצות דתיות וממעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר נענים במידה רבה יותר למשימה צבאית בהשוואה לחיילים מקבוצות מבוססות יותר (הנטייה הזאת מופיעה גם בספרות שעוסקת בצבאות בעולם). יש חשיבות להשקפת העולם של החיילים, וכן חשיבות למוטיבציה ולהזדהות עם המשימה הצבאית. מוטיבציה גבוהה מתורגמת גם לתחרותיות, ונוצר מצב שכאשר יחידות מתחרות זו עם זו, עלול הדבר להוביל לשימוש בכוח מופרז.

סיכום

עבודה של אלברט הירשמן שכותרתה "Exit Voice and Loyalty" עסקה בדפוסי תגובה של שחקנים בארגונים למצבים של אי-שביעות רצון, והיא מסייעת להסברת הנושא מההיבט התאורטי. התנאים ל-"voice" (מחאה או סוגים שונים של התנגדות) מתקיימים בשני מצבים:

1. כאשר יש מסה קריטית של חיילים ביחידה שחולקים חוויות משותפות.
2. כשמדובר בקבוצה שביססה את מעמדה גם בצבא וגם בחברה האזרחית, והיא יכולה לצאת נגד הממסד הצבאי.

אם שני התנאים האלה אינם מתקיימים, אנו נראה דפוסים אחרים. למשל, כשקבוצה מהווה מסה קריטית אך נאבקות על מעמדה בחברה, תהיה הזדהות יתר עם הדרך הצבאית. אם הקבוצה היא חסרת מסה קריטית אך ביססה את מעמדה, תהיה פרישה ברמה האישית מהיחידה/משימה, או ניסיונות של משא-ומתן עם המפקדים. התנהלות הצבא על פי הרצון הפוליטי שלו מחייבת רצון אקטיבי או פסיבי. אקטיביזציה של הרצון מחייבת את מעורבותו האקטיבית של הציבור בפעילותיו של הצבא. מודל גיוס חובה מגביר את המודעות של הציבור על ידי כך שהוא מביא קבוצות חזקות לצבא. הפיקוח הפנימי משפיע על מרחב האוטונומיה הצבאית גם בעקיפין, כלומר, באמצעות יחסי כוח רחבים יותר. כך המחאה שיוצאת מתוך שורות הצבא שוחקת את התמיכה הציבורית בפעילות הצבאית. היא גם גורמת לצמיחת תבנית תרבותית שמתפתחת מעבר להשפעה הישירה.

ההשלכות של העניין הן רחבות מאוד. למשל, האופן שבו יושמו ההוראות שניתנות על ידי מפקדים בצבא. כמו כן, פיקוח פנימי משפיע על הוראות שלא יינתנו. כך, למשל, רגישות החיילים השפיעה על הימנעות מפעולה קרקעית במלחמת לבנון השנייה. לפיקוח פנימי יש גם השפעות שליליות. כך הוא מכפיף את התנהלות הצבא להרכב הנסיבתי של היחידות, הוא עלול לשבש את ההוראות של הדרג הפוליטי ומביא לגיבושם של הסדרים בלתי-פורמליים שאינם תחת בקרה. לכן, יש חשיבות לפיקוח המוסדי, כלומר, ככל שהוא מתחזק הוא חייב לאזן את הדפוסים האלה. למשל, מתחייבת רמה גבוהה יותר של לגיטימציה להחלטות פוליטיות לגבי האופן שבו הצבא יפעל בנסיבות שונות. יש חשיבות לכך שהחלטות יתקבלו לאחר ויכוח פוליטי ער. הפיקוח המוסדי צומח לא פעם מהחולשה או מהוואקום של הפיקוח המוסדי. יש חשיבות גם לכך שהמידה שבה הצבא מייצג את מגוון הקבוצות בחברה תישמר, כדי לשמור על איזון פנימי. כאן יש חשיבות לכך שמודל גיוס חובה יישמר ולא יוחלף בגיוס התנדבותי. כמו כן, יש חשיבות לקביעת כללים של התנהלות ולפיקוח עליהם, שנחלשים כאשר הפיקוח המוסדי נחלש.

“הפיקוח האזרחי” במבחן הממד הטריטוריאלי של הביטחון בישראל - מסגרת מושגית ביקורתית

עמירם אורן

נקודת המוצא של הדיון כאן היא השימוש במשאבי הקרקע לצורכי ביטחון בחלק הריבוני של מדינת ישראל. הנקודה השנייה היא האופן שבו מערכת הביטחון מנהלת את משאבי הקרקע האלה, גם מבחינת קבלה והקצאה של מקרקעין, גם מבחינת ההיבט התכנוני-הפיזי, גם מבחינת ההקמה של המתקנים הביטחוניים וגם מבחינת האופן שבו היא מתמודדת עם התכנון האזרחי כדי להגן על המתקנים שלה. עוד נקודה חשובה היא חלקה של מערכת הביטחון במתן תשומות תכנוניות למערכת האזרחית. כמו כן, ההשפעות וההשלכות הישירות או העקיפות של השימוש במשאבי קרקע לצורכי ביטחון – אף הן נקודות חשובות ומעניינות. השפעות אלו עשויות להיות חיוביות או שליליות. כך, למשל, אזורים צבאיים בתוך אזורים עירוניים מגבילים את הבנייה או חוסמים אותה, או לחלופין, מתקנים צבאיים שמשמשים את המערכת האזרחית כמנוף לפיתוח (לדוגמה, העברת מחנות של צה"ל לנגב).

כשמדברים על פיקוח אזרחי על מערכת הביטחון מתכוונים לאופן שבו המגזר הצבאי כפוף למערכת האזרחית, ואמור לבצע את מה שהמערכת האזרחית-המדינית רואה אותו ככלל. במילים אחרות, פיקוח אזרחי הוא הכפיפות של הדרג הצבאי לדרג המדיני. יש צורך לבדוק האם העקרונות, המודלים וההסברים של יחסי צבא-חברה מתאימים גם להיבט הטריטוריאלי.

ישנן שתי טענות עיקריות בקשר לכך. טענה ראשונה היא שמאפייני יחסי הגומלין בין הדרג האזרחי לבין הדרג הצבאי בהיבט הטריטוריאלי (שימוש בקרקע) בישראל שונים ביחס לאלה המתקיימים ביניהם בתחומים אחרים, כמו, מדיניות חוץ, כלכלה וכו'. השוני המובהק הוא שיחסים אלה נגזרים ממערכת של חוקים, וחוקים אלה נוצרו בידי המדינה והם מקלים על המערכת הצבאית ומחריגים אותה ביחס למערכת האזרחית. כלומר, ייתכן שלמדינה אינטרס מסוים לתת למערכת הצבאית כלים,

שבסופו של דבר פועלים נגדה. המרכיב השני של הטענה הראשונה הוא שיחסי הגומלין בין הדרגים האלה לא רק נגזרים ממהות הפיקוח האזרחי המוסדי והחוץ-מוסדי על השימוש במשאבי קרקע, אלא יש להסביר אותם על רקע משמעויות ומובנים של הממד הטריטוריאלי.

הטענה השנייה היא שבהיבט הגיאוגרפי, הפיקוח האזרחי המוסדי על מערכת הצבאית כמעט שאינו קיים. כך, למשל, מבקר המדינה נדרש לדון בשטחי האימונים של הצבא פעמיים במשך שישים שנה. כמו כן, הוא כמעט לא התייחס להיבט של המחנות הצבאיים. כלומר, הפיקוח הזה אינו קיים. הדבר קשור לחולשות המובנות של הפיקוח האזרחי גם בתחומים אחרים. וכך, החולשה של הפיקוח האזרחי בנושא הטריטוריאלי גורמת חוסר איזון בין ההיקף של שימוש בקרקע לצרכים צבאיים לבין ההיקף של השימוש האזרחי בקרקע. לחוסר איזון זה השלכות רבות, בעיקר פגיעה באינטרס הציבורי. שימוש צבאי בקרקע אינו סטטי, אלא דינמי באופיו. בשנים האחרונות חלים בו שינויים, במטרה לצמצם את הפגיעה באינטרס הציבורי.

מהו הממד הטריטוריאלי של הביטחון? למונח 'טריטוריה' שני מובנים. האחד הוא המובן הגיאוגרפי, כלומר, טריטוריה כשטח, היקף פריסה של השטח, משאבי קרקע וכו'. מובן שני הוא מדיני-פוליטי, כלומר, כברת ארץ שיש לגביה תודעה ושימוש במושג 'טריטוריה' במובן הקשור למושג הריבונות של המדינה. מה שרלוונטי כאן הוא גבולות המדינה, מי הם השכנים של המדינה וכו'. הטריטוריה היא לא רק מושג פיזי-מוחשי, אלא בישראל בפרט ובעולם בכלל, יש לה גם משמעות סמלית-לאומית. לכן, הממד הטריטוריאלי של הביטחון הוא מושג שמבטא את הזיקה בין טריטוריה לביטחון במובן הרחב ביותר של המושגים האלה.

סוגי זיקה בין טריטוריה לביטחון:

1. טריטוריה של המדינה היא המושא של הביטחון, כלומר, המטרה של הביטחון היא להגן על טריטוריה בשני המובנים שלה: גיאוגרפי ומדיני.
2. הטריטוריה היא הזירה הפיזית והגיאוגרפית לקיום הביטחון של מדינה. בישראל יש אחדות בין הטריטוריה שהיא מושא של ביטחון לבין הטריטוריה כזירה לקיום הביטחון. אבל בארצות-הברית, למשל, קיום הביטחון לפעמים מצריך שליחת חיילים לטריטוריה אחרת.
3. הצבא, שהוא אחד הזרועות של הכוחות המזוינים של המדינה לקיום ביטחון, הוא במהותו ישות טריטוריאלית, כלומר, הצבא נמצא ופועל בתוך השטח הטריטוריאלי של המדינה, הוא פרוס לאורך הגבולות, ובמידת הצורך הוא יוצא מחוץ לטריטוריה של המדינה. כל המבנה והארגון שלו נגזרים מהמרחב שבו הוא אמור לפעול.

4. במובן הגיאוגרפי שלה, טריטוריה היא אמצעי למימוש הביטחון במובן זה שהשטח שעליו פרוס המרחב הוא מרכיב בעוצמה הצבאית. כלומר, צבא צריך תשתית פיזית כדי לתפקד באופן תקין.
5. השטחים בשימוש הצבא והתשתיות הפיזיות שלו הם גם אמצעים של המדינה להשליט את הריבונות שלה על הטריטוריה במובן הפוליטי.
6. באמצעות דרישותיו לקרקע, לשטח ולמרחב שנועדו לפעילות ולבנייה, הביטחון הוא גורם המשפיע ומעצב את הטריטוריה בכל מה שקשור לבנייה ולפיתוח. מה הכוונה בפיקוח אזרחי? חוק התכנון והבנייה הוא חוק ישן מאוד שחוקק ב-1965. היו בו שני חידושים ביחס לחקיקה המנדטורית. התכנון בארץ מתחלק לשלוש רמות: הרמה המקומית, המחוזית והארצית. הרמה המקומית והמחוזית היו נתונות בחקיקה הארצית, והתכנון הארצי לא היה מעוגן בחוק. חוק התכנון והבנייה הכניס גם את התכנון הארצי למסגרת חוקית. כמו כן, הוא חייב גם את מוסדות המדינה להיות כפופים לחוק. הפלטפורמה החשובה השנייה שעליה מתבססת מערכת הביטחון היא פלטפורמה מנדטורית. כך, שטחי האימונים נקבעים על פי תקנון משנת 1965 והמונח הפורמלי לשטחים אלה הוא "שטחים סגורים", הסגורים לפי תקנות ההגנה של שעת חירום. השימוש בשטחים אלה כשטחים סגורים נקבע בנובמבר 1955 ועל צו זה חתם הרמטכ"ל דאז, משה דיין. ההמלצה לכך ניתנה על ידי היועץ המשפטי של צה"ל (דאז), מ. שטרנברג.

בהיבט טריטוריאלי יש שלושה תחומים:

1. התחום הראשון הוא הקצאת מקרקעין, והוא קשור לענייני ממון. כיוון שמערכת צבאית אינה מוסמכת לנהל שיחות עם מערכת אזרחית, זהו התפקיד של משרד הביטחון. עד לפני שנת 1961, הגוף שהיה אחראי על הקצאת מקרקעין היה משרד האוצר, וההתייחסות לקרקע הייתה כאל משאב של המדינה. ב-1961 הועבר תפקיד זה למינהל מקרקעי ישראל. האוכלוסייה בישראל גדלה וכך גם הביקוש לקרקע. במערכת האזרחית מקובל לקבל אישור ממינהל מקרקעי ישראל לפני שנעשה דבר כלשהו בקרקע. בישראל שלושה סוגי קרקע: קרקע מדינה שהמדינה ירשה מהמנדט הבריטי, שירש אותו מהסולטן הטורקי, וקרקע של העם היהודי, כלומר, הקרקע של קרן קיימת והקרקע של רשות הפיתוח. 93 אחוזים מקרקעות המדינה הם בניהולו של מינהל מקרקעי ישראל.
- ועדת הקצאות לצורכי ביטחון הייתה גוף של מינהל מקרקעי ישראל עד 2006 (הפסיק לפעול).
2. התחום השני הוא התכנון, כלומר, אתרי בנייה שניתנים במסגרת מיוחדת שנקראת 'ועדה למתקנים ביטחוניים'. לפני עשר שנים החלה ביקורת ציבורית על פעילות

הוועדה, על כך שלאטרי בנייה אלה אין תכנון מלכתחילה כמו שנהוג במערכת אזרחית. בעקבות הפרשה של מחנה עופר, קבע שופט של בית משפט העליון, אליקים רובינשטיין, מספר הלכות שהניעו את כל הגלגלים. במקביל החלה יוזמה של חקיקה. לאחר מכן היו עוד כמה עתירות, שהמרכזית ביניהן הייתה לגבי אופן האישור של עיר הבה"דים בנגב. לכן, הפיקוח האזרחי הוא באמצעות יוזמות מקומיות אזרחיות שמגייסות חלקים מהמערכת המוסדית.

3. מעורבות של מערכת הביטחון בתכנון הארצי – מערכת הביטחון דרשה שכל השטחים שברשותה יוגדרו כשטחים ביטחוניים, והיא אכן קיבל את האישור הזה. 4. הנושא הסביבתי – היו כאן שני סוגים של כוחות שהיו אף הם קטנים ונקודתיים. השר להגנת הסביבה טען כי רבים ממחנות הצבא אינם מחוברים לביוב ואף גורמים זיהומים. הוא הוביל להחלטת ממשלה על חיבור של מחנות צה"ל לרשת הביוב בתקציב של 420 מיליון שקלים, כשהמקור התקציבי היה המשרד להגנת הסביבה שנתן הלוואה למשרד הביטחון. השר להגנת הסביבה הצליח להעביר חוק בשם 'חוק לאכיפת ההגנה הסביבתית'. כלומר, לפני כן הייתה רשימה של חוקים להגנת הסביבה שהמערכת הביטחונית לא הייתה כפופה להם, ואילו החוק החדש מפרט את האופן שבו מערכת הביטחון תהיה כפופה לו.

למרות עוצמתה הטריטוריאלית של מערכת הביטחון מ-1949 היא נמצאת כל הזמן במגננה, והמערכת האזרחית "החלשה" דוחקת אותה משטחים שונים. לדוגמה, כביש תל אביב-חיפה (כביש 2) הוא כביש חדש, ולפני הקמת המדינה הכביש לחיפה היה מה שנקרא "הכביש הישן" שעבר בפתח-תקווה, הוד-השרון וכו'. כל האזור של נחל פולג ומכון וינגייט היה שטח צבאי עוד מתקופת המנדט הבריטי. זוהי דוגמה לכך שהמערכת האזרחית דחקה את הצבא משם.

התזה המרכזית כאן היא שבטריטוריה של מדינת ישראל יש שתי מערכות שפועלות ומסתכלות על הטריטוריה כאילו היא כולה בבעלותה של כל אחת מהם: המערכת הצבאית והמערכת האזרחית. הייתה גם תקופה ששתי המערכות הללו לא תקשרו זו עם זו. כל אחת מהן יודעת שהשנייה מציבה לה מערכת של אילוצים ומונעת ממנה להתפתח.

אם מסתכלים על המרחב, יש בו שלושה שחקנים: אחד הוא צרכני הקרקע והם: מערכת הביטחון, משרדי ממשלה, הרשויות המקומיות, יצרנים (קיבוצים ומושבים), המגזר הערבי והמגזר הפרטי-כלכלי. השחקן השני הוא הגוף המתכלל שמביא את המערכות האלה לשיווי משקל כדי ששום מערכת לא תיפגע, והגורם השלישי הוא גורמי הפיקוח המוסדי (הממשלה), הפיקוח הממשלתי באמצעות משרדים מסוימים של הממשלה, כמו משרד המשפטים, המשרד להגנת הסביבה, משרד הפנים, גם הגורמים שאמורים לתכלל כמו מוסדות התכנון, גם מערכת של בית המשפט (שהוא הגורם

המשפיע ביותר כאן), גם ארגוני הפיקוח של הכנסת וגם הפיקוח על ידי הגורמים האזרחיים מטעם הציבור, כמו ארגונים לא־ממשלתיים (NGOs) וגורמים יחידים. הפיקוח של NGOs ביחס למערכת הביטחונית מונע משלושה גורמים שהם המובילים את השינוי: האחד הוא מודעות לנושא הסביבתי בשנים האחרונות, השני הוא זכויות הקניין הפרטי בעקבות חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וזכויות הקניין שאי־אפשר לפגוע בהן, והשלישי הוא ירידה במעמדה של מערכת הביטחון. עיר הבה”דים החלה לפעול בעיכוב, ומה שגרם לעיכוב הייתה המערכת המשפטית, הכנסת וכו’.

מה שמרתק בסיפור הזה הוא עניין של פיקוח וההתאמה שלו בהתאם לנורמות. גם השופט רובינשטיין בפסק הדין שלו דיבר על נורמות שמשתנות עם הזמן ביחס למערכת הביטחון.

הטריטוריה כעורף אסטרטגי, זוהי שאלה מעניינת מאוד. הנושא הוא פיאודלי במובן מסוים, כלומר, לכל חיל יש את הקרקע שלו, במקום לרכז הכל במקום אחד. לגבי המושג ’טריטוריה’, מדובר גם במרחב האווירי, גם במרחב הקרקעי וגם במרחב האלקטרו־מגנטי. לגבי המיקוד, היה כאן ניסיון להראות את הפיקוח של מערכת האזרחית, שהיא מצד אחד מתעמתת עם מערכת הביטחון, אבל מעליה יש גם גורמים שעושים את ההתאמה בין שתי המערכות הללו. ייתכן שבגלל הסכמים כאלה ואחרים תצטרך מערכת הביטחון בעתיד לפנות שטחים מסוימים, אם כי המערכת האזרחית אינה מיעדת לה שטחים שהיא אולי תצטרך במקום אלה שיפנו.

לגבי המנופים לקונפליקטים, הם נמצאים גם בשטחים חקלאיים, גם בשטחים פתוחים, וגם נושא הארנונה גרם לצבא לחשוב על צמצום מסוים של שטחיו. הטענה היא שמערכת הביטחון לא תיתן מונופול על השליטה הטריטוריאלית, אבל במערכת הביטחון הבינו שלא רק שלא כדאי להתעמת עם המערכת האזרחית, אלא ראוי לשתף איתה פעולה.

לגבי המחנות, רוב המחנות שנמצאים היום בגדה הם מצופי ביטחון שוטף של המפקדות המרחביות. מבחינת מחנות צבא גדולים – הרוב כבר מחוץ ליהודה ושומרון. לסיכום, הנושא של פיקוח האזרחי בממד הטריטוריאלי הוא נושא חדש. יכול להיות שלתפיסה של הצבא כסמל המדינה וכמגן על המדינה הייתה השפעה רבה על כך שהוא קיבל סמכויות רבות כל כך, ושהפיקוח על נושא זה אינו קיים כמעט.

